

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΑΛΑΜΑΝΙΩΤΗ
(Α.Μ.:1012202103001)

Θέμα: «Η αντίσταση της ελληνικής πολιτικής ελίτ στο απριλιανό καθεστώς
(1967-1974)»

Επιβλέπων Καθηγητής: Σωτήριος Ριζάς
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2023

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος	3
Εισαγωγή	4

Α΄ Κεφάλαιο

Η δικτατορική Ελλάδα και η αντιμετώπισής από την Ευρώπη.	7
1.1. Το δημοψήφισμα του Σεπτεμβρίου του 1968, μια επίφαση νομιμότητας.	7
1.2. Η πρώτη μαζική εκδήλωση διαμαρτυρίας	13
1.3. Οι διώξεις και τα βασανιστήρια των πολιτικών κρατουμένων – Η αποπομπή από το Συμβούλιο της Ευρώπης.....	16
1.4. Οι εφημερίδες της εποχής σχετικά με την αποπομπή	21

Β΄ Κεφάλαιο

Το πείραμα φιλελευθερισμού από το καθεστώς.	26
2.1. Από τη σιωπή στη διαμαρτυρία.	26
2.2. Το δημοψήφισμα του Ιουλίου 1973 για το νέο Σύνταγμα.	31

Γ΄ Κεφάλαιο

Η πρωτοπορία της πολιτικής αντίστασης του Κεντρικού χώρου την επαύριον της κατάλυσης της δημοκρατίας	36
3.1. Γεώργιος Παπανδρέου, ο ηγέτης της Ένωσης Κέντρου.	36
3.2. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο «Νέστορας» της ελληνικής πολιτικής	39
3.3. Γεώργιος Μαύρος, ένας πολυπράγμων κεντρώος.....	44
3.4. Δημήτρης Παπασπύρος, ο τελευταίος Πρόεδρος της Βουλής πριν την επιβολή της δικτατορίας.....	45
3.5. Ανδρέας Κοκκέβης, ένα από ιδρυτικά μέλη της ΕΚ.....	47

3.6. Κοινές ενέργειες των τεσσάρων ανδρών κατά τη διάρκεια της δικτατορίας...47

Δ' Κεφάλαιο

Η αποκατάσταση της δημοκρατίας.....	53
4.1. Η εξέγερση του Πολυτεχνείου και η ανατροπή του Παπαδόπουλου από τον Ιωαννίδη.....	53
4.2. Η δημιουργία της κυβέρνησης εθνικής ενότητας μετά την έλευση του Κ. Καραμανλή.....	59
4.3. Η παρουσία των Κανελλόπουλου, Μαύρου, Παπασπύρου και Κοκκέβη στη Μεταπολίτευση	67
Επίλογος.....	75
Πηγές και Βιβλιογραφία	77
Παράρτημα.....	82
Περίληψη	83

Πρόλογος

Οι αντιστασιακές ενέργειες των Ελλήνων πολιτικών που προέρχονταν από τον Κεντρώο χώρο και παρέμειναν στη χώρα σε όλη τη διάρκεια της επταετούς δικτατορίας που επιβλήθηκε τον Απρίλιο του 1967, σκιαγραφούν με μοναδικό τρόπο το σθένος και τις δημοκρατικές αρχές που ασπαζόταν η μεγαλύτερη μερίδα της ελληνικής πολιτικής σκηνής το διάστημα 1967-1974. Από την υπογραφή διακηρύξεων καταδίκης δράσεων του στρατιωτικού καθεστώτος μέχρι την παρουσία τους σε δίκες ως μάρτυρες υπεράσπισης, οι Γεώργιος Παπανδρέου, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Γεώργιος Μαύρος, Ανδρέας Κοκκέβης και Δημήτρης Παπασπύρος, δέχθηκαν τα πυρά του καθεστώτος. Παρέμειναν όμως ενεργοί, έτοιμοι να οδηγήσουν τη χώρα στις εκλογές όταν οι συνθήκες θα ήταν κατάλληλες.

Η εκπόνηση της παρούσας εργασίας ήταν ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον ταξίδι, γεμάτο με προκλήσεις, κυρίως όμως με νέες γνώσεις. Θα ήθελα να εκφράσω τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες στους επιβλέποντες καθηγητές μου, κ. Σωτήριο Ριζά και συνεπιβλέποντες κ. Θανάση Χρήστου και κ. Ιάκωβο Μιχαηλίδη για την καθοδήγηση, την υποστήριξη και τις συμβουλές τους. Η ολοκλήρωση της έρευνας αυτής, δε θα ήταν δυνατή χωρίς την βοήθειά τους.

Εισαγωγή

Την 21^η Απριλίου 1967 μια μικρή ομάδα ανώτερων αξιωματικών του στρατού ξηράς προχώρησε σε στρατιωτικό πραξικόπημα και κατέλυσε τη δημοκρατία στην Ελλάδα¹. Η χώρα εισήλθε στην πιο σκοτεινή σελίδα της κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αι., η οποία διήρκησε επτά χρόνια και τερματίστηκε με την πτώση του καθεστώτος Ιωαννίδη και την έλευση του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην Ελλάδα, που συγκρότησε κυβέρνηση εθνικής ενότητας. Τα γεγονότα που οδήγησαν στην επιβολή του στρατιωτικού καθεστώτος της 21^{ης} Απριλίου του 1967 είναι ποικίλα και ξεκινούν αρκετές δεκαετίες νωρίτερα, κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου, όταν η νικηφόρα έκβαση υπέρ της δεξιάς παράταξης, έθρεψε τους στρατιωτικούς στους κόλπους του μετεμφυλιακού κράτους. Αλλά και λίγα μόλις χρόνια πριν τον Απρίλιο του 1967, η ελληνική πολιτική σκηνή βρισκόταν σε μια περίοδο κρίσης που είχε ως αφετηρία τον Ιούλιο 1965. Την περίοδο αυτή, ο τότε πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου ήρθε σε σφοδρή σύγκρουση με το παλάτι και τον βασιλιά Κωνσταντίνο που κορυφώθηκε με την παραίτηση του ίδιου στις 15 Ιουλίου του 1965. Το διάστημα που ακολούθησε χαρακτηρίστηκε από την κήρυξη του Ανένδοτου Αγώνα από την πλευρά του Γ. Παπανδρέου και τον σχηματισμό των κυβερνήσεων των αποστατών. Η παραίτηση δε του Καραμανλή από την ΕΡΕ και η διαδοχή του από τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο δημιούργησε μια νέα εσωτερική διαμάχη αυτών που υποστήριζαν τον Κωνσταντίνο Καραμανλή από τη μία πλευρά και αυτών που υποστήριζαν τον ίδιο από την άλλη. Εν ολίγοις, η αδυναμία συνεννόησης των πολιτικών ταγών της χώρας ενέτεινε την κρίση και αποδυνάμωσε περαιτέρω το δημοκρατικό πολίτευμα.

Επιγραμματικά, λοιπόν, σημειώνεται ότι οι πυλώνες του πραξικοπήματος του Απριλίου του 1967 ήταν οι προηγούμενες παρεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική σκηνή – που ωστόσο διέφεραν ως προς τους σκοπούς και τη διάρκεια -, η πόλωση που επικρατούσε στον ελληνικό κοινωνικό και πολιτικό στίβο μετά τον Εμφύλιο που είχε παγιώσει την σύγκρουση εθνοφρόνων και μη εθνοφρόνων, τα χαμηλά αντανακλαστικά της ελληνικής πολιτικής σκηνής που

¹ Ε. Χατζηβασιλείου, «Απαρχές και χαρακτήρας της δικτατορίας των συνταγματαρχών: μια επανεκτίμηση», στο Π. Σούρλας (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου: Η δικτατορία των συνταγματαρχών & η αποκατάσταση της δημοκρατίας*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2016, σ. 18-19

απέτυχε να διαγνώσει τον επερχόμενο κίνδυνο και να τον απομονώσει. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι η εκλογική άνοδος της ΕΔΑ στις εκλογές του 1958 όπως και η επικράτηση της ΕΚ ως βασικού κομματικού παράγοντα από το 1961 και μετά, κλόνισαν την μετεμφυλιακή κυριαρχία της δεξιάς παράταξης που εκπροσωπούσαν αρχικά από τον Αλέξανδρο Παπάγο και στη συνέχεια από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή.

Τα βαθύτερα αίτια και οι συνθήκες που έφεραν τους πραξικοπηματίες στην εξουσία αναφέρονται επιγραμματικά, καθώς η παρούσα εργασία δεν εστιάζει σε αυτές τις πτυχές αλλά στην αντίσταση που έδειξε η ελληνική πολιτική και πνευματική ελίτ που διαβιούσε στην Ελλάδα την περίοδο της επταετίας. Συγκεκριμένα, εστιάζουμε στον πρώην πρωθυπουργό της χώρας και αρχηγό της Ένωσης Κέντρου, Γιώργο Παπανδρέου. Στον πρώην πρωθυπουργό και επικεφαλής της ΕΡΕ, Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Στον πρώην βουλευτή της Ένωσης Κέντρου, πρώην υπουργό και επικεφαλής της Ένωσης Κέντρου μετά τον θάνατο του Γ. Παπανδρέου, Γεώργιο Μαύρο. Στον πρώην βουλευτή της Ένωσης Κέντρου και στενό συνεργάτη του Γ. Παπανδρέου, Ανδρέα Κοκκέβη. Και, τέλος, στον τελευταίο πρόεδρο της Βουλής, πριν την κατάλυση της δημοκρατίας, Δημήτριο Παπασπύρο. Από τον πνευματικό κόσμο της εποχής, εστιάζουμε στην δήλωση καταγγελίας που έκανε ο Γιώργος Σεφέρης ενάντια στο στρατιωτικό καθεστώς.

Για την εκπόνηση της μελέτης πραγματοποιήθηκε μελέτη των δευτερογενών πηγών, δηλαδή της υπάρχουσας βιβλιογραφίας σχετικά με τα γεγονότα της περιόδου 1967-1975. Ταυτόχρονα, δόθηκε βαρύτητα και στην αρχειακή έρευνα, δηλαδή στη μελέτη του Τύπου της περιόδου. Στο πλαίσιο αυτό, μελετήθηκαν οι εφημερίδες *Μακεδονία*, *Ταχυδρόμος*, *Τραπεζιτική*, *Το Βήμα*, *Τα Νέα*, *Εστία*, *Βραδυνή*, *Έθνος*. Η εργασία διαρθρώνεται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η προσπάθεια του καθεστώτος να αποκτήσει έναν μανδύα νομιμότητα μέσω του δημοψηφίσματος του Σεπτεμβρίου του 1968, η μετατροπή της κηδείας του Γεωργίου Παπανδρέου σε μαζική διαμαρτυρία καθώς και οι αντιδράσεις της διεθνούς κοινότητας απέναντι στις αποκαλύψεις για την ύπαρξη βασανιστηρίων από το καθεστώς. Ακόμη, αναλύονται τα γεγονότα που οδήγησαν στην αποπομπή της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης τον Δεκέμβριο του 1969, μέσα από τα δημοσιεύματα του ελληνικού Τύπου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο το ενδιαφέρον στρέφεται στην αντίδραση του πνευματικού κόσμου της εποχής με αφορμή την δήλωση καταγγελίας απέναντι στο καθεστώς που έκανε ο ποιητής και διπλωμάτης Γιώργος Σεφέρης. Ακόμη, γίνεται αναφορά στην αποτυχημένη προσπάθεια του καθεστώτος να φιλελευθεροποιηθεί. Το κίβδηλο δημοψήφισμα του 1973 όξυνε τις αντιστάσεις της κοινωνίας και η εξέγερση του Πολυτεχνείου τον Νοέμβριο του ίδιου έτους επιβεβαίωσε ότι η ανοχή των πολιτών είχε αρχίσει να εξαντλείται. Η ταπείνωση που προκλήθηκε στο καθεστώς από την εξέγερση των φοιτητών έδωσε την ευκαιρία στον Ιωαννίδη να ανατρέψει το καθεστώς Παπαδόπουλου και να εγκαθιδρύσει τη δική του δικτατορία, που οδήγησε στην διχοτόμηση της Κύπρου.

Στο τρίτο αναδεικνύεται η αντίδραση πέντε σημαντικών πολιτικών ηγετών που σημάδεψαν την πολιτική ζωή της χώρας πριν - αλλά και μετά - τον Απρίλιο του 1967 και συγκεκριμένα του Γεώργιου Παπανδρέου, του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, του Γεώργιου Μαύρου, του Δημήτρη Παπασπύρου και του Ανδρέα Κοκκέβη.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο, εστιάζουμε στην αποκατάσταση της δημοκρατίας. Με επίκεντρο την δημιουργία της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας σκιαγραφούμε την διαδρομή των Παναγιώτη Κανελλόπουλου, Γεώργιου Μαύρου, Δημήτρη Παπασπύρου και Ανδρέα Κοκκέβη στην κυβέρνηση αυτή καθώς και την πορεία τους τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια. Ακολουθούν ο επίλογος της εργασίας και οι πηγές, πρωτογενείς και δευτερογενείς που χρησιμοποιήθηκαν για την συγγραφή της.

Α' Κεφάλαιο

Η δικτατορική Ελλάδα και η αντιμετώπισής από την Ευρώπη

1.1. Το δημοψήφισμα του Σεπτεμβρίου του 1968, μια επίφαση νομιμότητας

Η κατάλυση της δημοκρατίας την 21^η Απριλίου 1967 δεν έπεσε ως κεραυνός εν αιθρία σε όλους όσοι αντιλαμβάνονταν την πόλωση που επικρατούσε στην ελληνική πολιτική και κοινωνική σκηνή της Ελλάδας. Η πόλωση αυτή είχε προκύψει ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1940, όταν η χώρα επέστρεφε δειλά δειλά στην ομαλότητα, μετά από μια περίοδο που περιελάμβανε πολεμικές συγκρούσεις, Κατοχή, Αντίσταση, Τρομοκρατία και τέλος, Εμφύλιο Πόλεμο. Οι νικητές του Εμφυλίου Πολέμου ήταν εκείνοι που διαμόρφωσαν τους όρους πολιτικής δράσης τα επόμενα χρόνια. Η επικράτηση της δεξιάς παράταξης από το 1952 συνοδεύτηκε με μια σειρά από μέτρα που στόχευαν στην αποκατάσταση της παλιάς τάξης πραγμάτων στον χώρο της πολιτικής και τον αποκλεισμό όσων είχαν βρεθεί στην αντίπερα όχθη. Είναι ενδεικτικό ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1950 η Ελλάδα είχε διχαστεί ανάμεσα στους εθνικόφρονες και τους μη εθνικόφρονες, μια τομή που χαρακτήρισε την πολιτική ζωή για πολλά χρόνια. Ο αντικομμουνισμός που συνόδευε το δίπολο αυτό ήταν ένας από τους λόγους που η χώρα οδηγήθηκε στην 21^η Απριλίου 1967 και στην επταετή στρατιωτική δικτατορία, υπό την έννοια ότι οι συνταγματάρχες ήρθαν να αξιοποιήσουν υπέρ τους τον φόβο του αντικομμουνισμού σε ένα πλαίσιο που αυτός είχε ενισχυθεί και στο διεθνές περιβάλλον μέσα από την διαμάχη των ΗΠΑ και της Σοβιετικής Ένωσης.

Η προετοιμασία του πραξικοπήματος είχε ξεκινήσει αρκετά νωρίτερα βέβαια. Όπως σημείωσε χαρακτηριστικά ο Ηλίας Νικολακόπουλος, η προετοιμασία αυτή υπήρξε «μακρά». Το 1956 ο Δημήτρης Ιωαννίδης είχε τεθεί επικεφαλής μιας ομάδας αξιωματικών που συγκρότησαν την Ένωση Ελλήνων Νέων Αξιωματικών, ΕΕΝΑ. Νωρίτερα είχε συγκροτηθεί ο Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών, ΙΔΕΑ, που στόχο είχε να αντιμετωπίσει την «κομμουνιστική απειλή». Αν και ο σύνδεσμος αυτός διαλύθηκε με την άνοδο του νικητή του Εμφυλίου Πολέμου, στρατηγού Αλέξανδρου Παπάγου, στην πολιτική ζωή της χώρας², οι άνθρωποι αυτοί συνέχισαν να κινούνται παρασκηνιακά για να ενδυναμώσουν την παρουσία τους στους κόλπους

² Σ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, 1941-1974*, τ. 9, Αθήνα 2011, σ. 24.

του στρατού και να αδράξουν την κατάλληλη ευκαιρία για να εμφανιστούν στο προσκήνιο πια.

Η στρατιωτική αυτή μαγιά λοιπόν, εκμεταλλεύτηκε την ταραγμένη πολιτική συγκυρία που προκλήθηκε από το 1964 και μετά. Η εκλογική επιτυχία του κόμματος της Ένωσης Κέντρου και μεν έφερε στο προσκήνιο πολιτικούς άνδρες που επιχείρησαν να απομονώσουν και τελικά και διαλύσουν τον ΕΕΝΑ. Ωστόσο, η αποπομπή του Γεώργιου Παπανδρέου από τον βασιλιά Κωνσταντίνο, η συγκρότηση των κυβερνήσεων των αποστατών στη συνέχεια, οι προσπάθειες δολιοφθοράς από μέρους των αξιωματικών, οι κοινωνικές διαμαρτυρίες, όξυναν έτι περαιτέρω το πολιτικό σκηνικό και διαμόρφωσαν εύφορο έδαφος για την έλευση των άγνωστων συνταγματαρχών που κατέλυσαν τη δημοκρατία τον Απρίλιο του 1967.

Τα αντανάκλαστα του πολιτικού κόσμου στην είδηση του πραξικοπήματος ήταν χαλαρά, δεδομένου ότι δεν κατόρθωσαν να ανακόψουν άμεσα την επέμβαση των συνταγματαρχών και να αποκαταστήσουν την δημοκρατική τάξη. Η μαζική αντίδραση του πολιτικού και πνευματικού κατεστημένου άργησε να έρθει. Την ίδια στιγμή, οι συνταγματάρχες προφασίζονταν τρόπους για να αμβλύνουν τις αντιδράσεις που είχαν προκληθεί. Κατά συνέπεια, η κάλυψη του δικτατορικού καθεστώτος με συνταγματική επίφαση ήταν αναγκαία για να αποκατασταθούν οι ισορροπίες τόσο στο εσωτερικό της ώρας όσο και στο εξωτερικό, όπου είχαν δημιουργηθεί αντιδράσεις. Είναι βέβαιο ότι όταν ανακοινώθηκε η προσφυγή σε συνταγματικές διαδικασίες, πολλοί ξεγελάστηκαν και πίστεψαν ότι το στρατιωτικό καθεστώς ήταν έτοιμο να παραδώσει ξανά την εξουσία στους πολιτικούς και να αποχωρήσει από την διακυβέρνηση της χώρας, όπως είχε συμβεί πολλάκις στο παρελθόν. Ακόμη και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος με σχετικό διάγγελμα, εξέφρασε την ευχαρίστησή για την δρομολόγηση των διαδικασιών για την αναθεώρηση του Συντάγματος που ο λαός θα καλούνταν να επικυρώσει με δημοψήφισμα³. Ωστόσο, οι συνταγματάρχες δεν ήταν διατεθειμένοι να παραχωρήσουν τα ηνία της χώρας παρά μόνο να εξωραΐσουν την κατάσταση στα μάτια των πολιτών και των εταίρων της Ελλάδας.

Η πρώτη προσπάθεια φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος στα μάτια των πολιτών και της Ευρώπης, πραγματοποιήθηκε με το νόθο δημοψήφισμα του Σεπτεμβρίου του 1968, μετά την απαίτηση της Δύσης για αποκατάσταση της

³ Σ. Γρηγοριάδης, *ό.π.*, σ. 30.

δημοκρατίας στη χώρα μέχρι την άνοιξη του 1968⁴. Η προετοιμασία βέβαια είχε ξεκινήσει πολύ νωρίτερα, ήδη από τις αρχές Μαΐου του 1967 με την καταστατική συνταγματική πράξη Α΄ που έφερε τον τίτλο «Περί ασκήσεως της συντακτικής και νομοθετικής εξουσίας και τροποποιήσεως του συντάγματος». Στα τέλη του ίδιου μήνα, συγκροτήθηκε μια επιτροπή που θα αναλάμβανε την διαμόρφωση του προσχεδίου του Συντάγματος. Οι συνταγματάρχες προπαγάνδισαν την «ευρεία δημοκρατικότητα» του εγχειρήματος, προαναγγέλλοντας τη συμμετοχή και των πολιτών στις σχετικές συζητήσεις που θα ακολουθούσαν⁵.

Το προσχέδιο ανατέθηκε σε γνωστούς νομικούς της εποχής, όπως ο Χ. Μητρέλιας, που τέθηκε και επικεφαλής της ομάδας που συγκροτήθηκε. Στα υπόλοιπα μέλη απαντούν ονόματα πρώην και εν ενεργεία δικαστικών όπως οι Κ. Καυκάς, Δ. Κιουσόπουλος, Ι. Μανιάτη και Α. Τσούτσος. Ακόμη, την ομάδα συμπλήρωσαν οι Κ. Γεωργόπουλος, Μ. Δένδιας, Η. Κυριακόπουλος και Θ. Θάτσος, που είχαν καθηγητικές θέσεις στο πανεπιστήμιο. Το πρώτο προσχέδιο συντάγματος παρουσιάστηκε από την παραπάνω επιτροπή τον Δεκέμβριο του 1967 και αποτελούνταν από 125 άρθρα. Στη συνέχεια, τέθηκε σε επεξεργασία από το Υπουργικό Συμβούλιο που προχώρησε σε μεγάλο βαθμό αλλαγών⁶. Στο διάστημα που μεσολάβησε το καθεστώς φρόντιζε να δημοσιεύονται συχνά στον Τύπο της εποχής έντυπα που περιείχαν τα άρθρα όπως είχαν διαμορφωθεί στο Σύνταγμα του 1952 και τις τροποποιήσεις που πρότεινε η επιτροπή που είχε συγκροτηθεί. Στον χώρο που περίσσευε στα έντυπα, οι πολίτες μπορούσαν να κάνουν τις δικές τους παρατηρήσεις και να τις αποστέλλουν στα γραφεία της Επιτροπής Συντάγματος⁷. Πραγματώθηκε με αυτόν τον τρόπο η υπόσχεση των συνταγματάρχων για συμμετοχικές διαδικασίες, που στην πραγματικότητα δεν ήταν τίποτα περισσότερο από ένα δημοκρατικό πρόσχημα της χούντας, που ουσιαστικά χλεύαζε τον ελληνικό λαό με κίβδηλες διαδικασίες. Ήταν δεδομένο ότι οι απόψεις των πολιτών θα αγνοούνταν τόσο από το καθεστώς όσο και από την επιτροπή. Απώτερος στόχος λοιπόν της κίνησης αυτής ήταν η διεξαγωγή μιας άτυπης δημοσκόπησης για τις

⁴ Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974) όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μτφρ. Βενετία Σταυροπούλου, Αθήνα 1983, σ. 281.

⁵ Σ. Γρηγοριάδης, *ό.π.*, σ. 31.

⁶ Σπ. Βλαχόπουλος, «Τα Συνταγματικά Κείμενα της Δικτατορίας (1968, 1973)», στο Σπ. Βλαχόπουλος, Δ. Καιρίδης και Αντώνης Κλάψης (επιμ.), *Η δικτατορία των Συνταγματάρχων. Ανατομία μιας Επταετίας*, Πατάκης, Αθήνα, 2019, σ. 45-46. Σ. Γρηγοριάδης, *ό.π.*, σ. 31.

⁷ Σ. Γρηγοριάδης, *ό.π.*, σ. 31.

διαθέσεις που κυριαρχούσαν στην ελληνική κοινωνία την περίοδο εκείνη⁸. Μάλιστα, για την επιτροπή που συγκρότησε το σχέδιο Συντάγματος, το παράθυρο της λαϊκής βούλησης λειτούργησε ως προκάλυμμα για την τροποποίηση του σχεδίου που θεωρήθηκε υπέρ το δέον φιλελεύθερο από τους συνταγματάρχες. Στις 11 Ιουλίου του 1968 δόθηκε στη δημοσιότητα το τελικό σχέδιο και δρομολογήθηκαν οι διαδικασίες για την διεξαγωγή του δημοψηφίσματος.

Στις 29 Σεπτεμβρίου του 1968 το σχέδιο Συντάγματος που καταρτίστηκε από το Υπουργικό Συμβούλιο τέθηκε σε δημοψήφισμα από την «Εθνική Επαναστατική Κυβέρνηση». Σύμφωνα με το αποτέλεσμα, όπως αυτό δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης, το 92,108% των Ελλήνων πολιτών ψήφισαν «Ναι» και επικύρωσαν «το υπό κρίσιν [του Ελληνικού Λαού] τεθέν σχέδιο Συντάγματος⁹. Το νέο Σύνταγμα δημοσιεύθηκε τον Νοέμβριο στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αποτελείτο από 138 άρθρα. ένα αποτέλεσμα εμφανώς αλλοιωμένο.

Στο τελικό προσχέδιο που τέθηκε στη συνέχεια στην κρίση του ελληνικού λαού. Στα σημαντικότερα στοιχεία του Συντάγματος του 1968 σημειώνονται τα εξής:

- Η εγκαθίδρυση του πολιτεύματος της βασιλευόμενης δημοκρατίας στο άρθρο 2, παρ. 1.
- Η προστασία των ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων στα άρθρα 18-19.
- Η ίδρυση του Συμβουλίου του Έθνους με το άρθρο 54, ενός οργάνου που είχε γνωμοδοτικό χαρακτήρα και στο οποίο προέδρευε ο βασιλιάς και συμμετείχαν ο πρωθυπουργός, ο πρόεδρος της Βουλής, ο αρχηγός των ενόπλων δυνάμεων, ο πρόεδρος του Συνταγματικού Δικαστηρίου και οι επικεφαλής των δύο κομμάτων που κατείχαν την μεγαλύτερη πλειοψηφία στη Βουλή.
- Η αναγνώριση της αρχής της άμεσης, καθολικής και μυστικής ψηφοφορίας στο άρθρο 56.
- Η μείωση του αριθμού των βουλευτών σε 150 με το άρθρο 57.
- Το δικαίωμα ίδρυσης πολιτικών κομμάτων.
- Η εισαγωγή του θεσμού των βουλευτών επικρατείας.
- Η επέκταση του χρονικού διαστήματος της θητείας της Βουλής κατά ένα έτος, έγινε δηλαδή πενταετής, σύμφωνα με το άρθρο 60.

⁸ Σ. Γρηγοριάδης, *ό.π.*, σ. 31.

⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, Αρ. φ. 267, Αθήνα 15 Νοεμβρίου 1968, σ. 1.

- Η καθιέρωση του ασυμβίβαστου της υπουργικής και υφυπουργικής ιδιότητας με αυτή της βουλευτικής στο άρθρο 88.
- Η κατοχύρωση του κυρίαρχου πολιτικού ρόλου που είχαν και θα είχαν οι ένοπλες δυνάμεις της χώρας στα άρθρα 129-132.

Τυπικά λοιπόν, το προσχέδιο φαίνεται ότι πληρούσε τις αρχές του συνταγματικού φιλελευθερισμού. Μάλιστα, στο Β΄ Κεφάλαιο που έφερε τον τίτλο «Κοινωνικά και Οικονομικά Δικαιώματα και Καθήκοντα», γινόταν ειδική μνεία για τα κοινωνικά δικαιώματα, όπως αυτό της παραγράφου 1 που σημείωσε ότι «ο γάμος και η οικογένεια τελούν υπό την προστασίαν του Κράτους», ενώ στην παράγραφο 2 διευκρινίστηκε ότι «οι γονείς έχουν το δικαίωμα και το καθήκον ν' ανατρέφουν και διαπαιδαγωγούν τα τέκνα των». Το Κράτος λαμβάνει μέτρα διά την ηθικήν, πνευματικήν και εθνικήν διαπαιδαγώγησιν των ανηλίκων».

Ωστόσο, με μια προσεκτική ματιά διαπιστώνει κανείς ότι οι ελευθερίες και τα δικαιώματα που κατοχυρώνονταν, στην πράξη καταργούνταν από επιμέρους διατάξεις. Συγκεκριμένα, το άρθρο 25 που έκανε λόγο για την κατάσταση πολιορκίας αναφερόμενο γενικά σε κινδύνους δημόσιας τάξης και ασφάλειας, συνεπαγόταν ότι η κατάσταση πολιορκίας μπορούσε να κηρυχθεί με οποιαδήποτε αφορμή και να διαρκέσει όσο επιθυμούσε το καθεστώς. Εξίσου ενδιαφέρον σχετικά με τις ελευθερίες του άτομου είναι και το εκτενέστατο άρθρο 14 που αναφέρεται στον Τύπο. Περιείχε 14 παραγράφους που αρχικά υπεραμύνονταν των ελευθεριών του Τύπου και στη οριοθετούσαν οικοπεδικά την έκδοση και την κυκλοφορία των εντύπων. Στην ίδια κατεύθυνση, και στο άρθρο 19 οι συλλογικές διαδικασίες ουσιαστικά ποινικοποιούνταν και το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι επαφιόταν στις διαθέσεις του καθεστώτος.

Τέλος, ακόμη και ο αριθμός των άρθρων που αναφέρονταν στο ρόλο των ενόπλων δυνάμεων αναδεικνύει την έμφαση που δόθηκε στην ενίσχυσή τους. Από τον παραδοσιακό ρόλο που κατέχει ο στρατός σε μια δημοκρατική χώρα, δηλαδή την υπεράσπιση της εθνικής ανεξαρτησίας και της εδαφικής ακεραιότητας, το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου θα αναλάμβανε και αυτόν της υπεράσπισης του «κρατούντος πολιτεύματος και του κοινωνικού καθεστώτος». Εξάλλου, στο άρθρο 138 σημειώθηκε ότι το νέο Σύνταγμα «τίθεται ευθύς εν ισχύι» πλην ορισμένων διατάξεων

που αναφέρονταν ακριβώς στις συνταγματικές ελευθερίες. Γι' αυτό και ο Βλαχόπουλος υποστήριξε ότι το βασικότερο χαρακτηριστικό του Συντάγματος του 1968 ήταν η μη εφαρμογή του¹⁰.

Είναι άξιο λόγου ότι ορισμένοι πολίτες κατέθεσαν προσφυγές κατά του κύρους του δημοψηφίσματος¹¹. Οι προσφυγές απορρίφθηκαν βέβαια, ωστόσο η παρηρησία των ατόμων αυτό που εναντιώθηκαν σε ένα δικτατορικό καθεστώς που λειτουργούσε σε συνθήκες τρομοκρατίας¹², εντάσσεται στις πρώτες έμπρακτες αντιστάσεις των πολιτών. Ενδεικτικό των πιέσεων που δεχόταν η ελληνική κοινωνία το διάστημα της δικτατορίας και που βρίσκεται και σε άμεση συσχέτιση με το καθεστώς είναι το εξής γεγονός. Δεκαπέντε μέρες μετά την διεξαγωγή του δημοψηφίσματος, ο Παττακός διαμήνυσε ότι το ποσοστό των Ελλήνων εκλογέων που απείχε από τις διαδικασίες, όφειλε να δικαιολογήσει επαρκώς την αποχή του με γραπτό υπόμνημα που θα κατατίθετο στην Αστυνομία. Συνολικά, απείχε περίπου το 22.5% των Ελλήνων ψηφοφόρων, που στη συνέχεια κλήθηκε να προσκομίσει ιατρικές γνωματεύσεις που θα ελέγχονταν από εισαγγελείς για να διαπιστωθεί αν θα ασκούσαν δίωξη ή όχι¹³.

Τους επόμενους μήνες οι εφημερίδες προπαγάνδιζαν τη σημασία της υπερψήφισης του συντάγματος. «Εκσυγχρονίζεται ο νόμος καταστάσεως πολιορκίας. Ριζικά μεταβολαί εις την κοινωνικήν ασφάλισιν» έγραφε στο πρωτοσέλιδο της η εφημερίδα Μακεδονία στο φύλλο της 15^{ης} Δεκεμβρίου του 1968, αναπαράγοντας την ομιλία του δικτάτορα¹⁴. Ο Ταχυδρόμος από την Αίγυπτο, χρησιμοποίησε ως τίτλο της βαρύγδουπη έκφραση του δικτάτορα κατά τη διάρκεια της ομιλίας του, «Νέοι Έλληνες η Ελλάς σας ανήκει», για να αναφερθεί στις δηλώσεις του, σχετικά με τις αλλαγές που επρόκειτο να γίνουν στη νομοθεσία¹⁵. Σε κάθε περίπτωση, οι προσπάθειες του καθεστώτος να αποδείξει την χρησιμότητα του δημοψηφίσματος, προκλήθηκαν εν μέρει και από το «όχι» που ακολούθησε με αφορμή το θάνατο ενός πολιτικού συμβόλου και πρώην πρωθυπουργού, του Γεωργίου Παπανδρέου.

¹⁰ Σπ. Βλαχόπουλος, *ό.π.*, σ. 46-50.

¹¹ Σπ. Βλαχόπουλος, *ό.π.*, σ. 47.

¹² Ι.Γ. Πεσματζόγλου, *Μια δεκαετία (1967-1976)*, 1976, σ. 38.

¹³ Α. Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα*, τ. Β', Αθήνα 2006, σ. 471. *Μακεδονία*, «Κατηρτίσθη νόμος. Απαλλάσσονται της διώξεως κατηγορίαί μη ψηφισάντων μετά προσκόμισιν δικαιολογητικών», αρ.φ. 17.290, 6 Νοεμβρίου 1968, σ.1.

¹⁴ *Μακεδονία*, 15 Δεκεμβρίου 1968, σ.1.

¹⁵ Ταχυδρόμος, «Η Ελλάς σας ανήκει», αρ.φ. 296, 15 Δεκεμβρίου 1968, σ. 1, 6.

1.2. Η πρώτη μαζική εκδήλωση διαμαρτυρίας

Λίγες εβδομάδες μετά το νόθο δημοψήφισμα του Σεπτεμβρίου και συγκεκριμένα την 1^η Νοεμβρίου του 1968 ο Γ. Παπανδρέου άφησε την τελευταία του πνοή. Ο Παπανδρέου, πρόεδρος της Ένωσης Κέντρου και πρώην πρωθυπουργός της Ελλάδας, πριν μεταφερθεί στο νοσοκομείο «Ευαγγελισμός», όπου και άφησε την τελευταία του πνοή, βρισκόταν σε κατ' οίκον περιορισμό το μεγαλύτερο διάστημα μετά τον Απρίλιο του 1967. Στις 21 Απριλίου 1968 και ενώ το καθεστώς γιόρταζε τον ένα χρόνο εξουσίας του, ο Παπανδρέου είχε υψώσει τη φωνή του εναντίον του, απευθυνόμενος στη διεθνή κοινότητα, όπως θα δούμε παρακάτω¹⁶.

Η εφημερίδα *Μακεδονία* αφιέρωσε ένα εκτενέστατο άρθρο στην είδηση, με έμφαση όμως στο ιατρικό ιστορικό που επέφερε το μοιραίο. Αντιθέτως, η παρουσίαση των βιογραφικών του στοιχείων ήταν πιο λιτή¹⁷. Αμέσως μετά το θάνατο του Γ. Παπανδρέου, ο Π. Κανελλόπουλος, πρώην πρωθυπουργός και πρόεδρος της ΕΡΕ, δήλωσε ότι ο Παπανδρέου είχε συνδεθεί για περισσότερα από πενήντα χρόνια με την Ελληνική Ιστορία, σημειώνοντας ότι «υπήρξε δι' εμέ τιμή ότι εις αυτάς τας τελευταίας φάσεις της κοινοβουλευτικής μας ζωής, είχα κύριον αντίπαλον τοιούτον άνδρα. Αλλά οι σκέψεις μου στρέφονται, προ πάντων, προς τους παλαιούς κοινούς αγώνας υπέρ της ελευθερίας»¹⁸. Με τον τρόπο αυτό ο πολιτικός του αντίπαλος αναγνώρισε την σπουδαία προσφορά του Παπανδρέου στην πολιτική ζωή της Ελλάδας και έμμεσα έκανε νύξη στην ανελευθερία που επικρατούσε την περίοδο που πέθανε.

Δύο μέρες αργότερα, στις 3 Νοεμβρίου, η παλλαϊκή κηδεία του Γέρου της Δημοκρατίας μετατράπηκε στην πρώτη μαζική εκδήλωση αντίστασης από τον αθηναϊκό λαό¹⁹. Στην εξόδιο ακολουθία χοροστάτησε ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Ιερώνυμος και παρευρέθηκε πλήθος πολιτικών προσώπων, μεταξύ των οποίων και ο Κανελλόπουλος που κατέθεσε στεφάνι στη σορό του εκ μέρους της ΕΡΕ²⁰: *Καταθέτω*

¹⁶ Ν. Ψυρούκης, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας, 1940-1974*, τ.Δ', Αθήνα 2011, σ. 187.

¹⁷ *Μακεδονία*, «Ο Παπανδρέου απεβίωσε την 2.20 το πρωί. Εγκεφαλική θρόμβωσις επέφερε τον θάνατον», αρ. φ. 17.286, 1^η Δεκεμβρίου 1968, σ. 1, 8.

¹⁸ Ε. Αμπατζή, *Οι Αχαιοί Πρωθυπουργοί. Γεώργιος Παπανδρέου (1888-1968)*, Αθήνα 2008, σ. 14-15.

¹⁹ Ε. Αμπατζή (επιμ.), *ό.π.*, σ. 14-15.

²⁰ Κ. Σβολόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 84.

*επί της σορού σου, Γεώργιε Παπανδρέου, στέφανον (...). Τον καταθέτω και εν ονόματι παλαιών κοινών αγώνων, εις τους οποίους μας είχε καλέσει η φωνή της Ελλάδος, εν ονόματι παλαιάς συνεργασίας και φιλίας (...) και εν ονόματι των πολιτικών αντιθέσεων, αι οποίαι μας εχώρισαν αργότερα, αλλάς εις τον στίβον της Δημοκρατίας. Μόνον ιδέαι, όπως η Ελλάς και η ελευθερία, είναι δυνατόν να συνδέουν κάπως την ματαιότητα με το Αιώνιον. Γεώργιε Παπανδρέου, σε αποχαιρετώ!*²¹.

Όπως έγραψε ο γιος του Ανδρέας, ο Γ. Παπανδρέου με το θάνατό του «πρόσφερε μια τελευταία μεγάλη υπηρεσία στην υπόθεση της ελευθερίας. Διέλυσε το μύθο του δημοψηφίσματος και τον ισχυρισμό της χούντας ότι δήθεν ο λαός με τη στάση του αποδέχεται τη στρατιωτικής δικτατορία»²². Κλονίστηκε έμμεσα με αυτόν τον τρόπο και το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος. Στις 4 Νοεμβρίου η εφημερίδα *New York Times* αναφέρθηκε στα γεγονότα της κηδείας του Γ. Παπανδρέου, σημειώνοντας ότι η εξόδιος ακολουθία μετατράπηκε σε διαδήλωση εναντίον του στρατιωτικού καθεστώτος. Ο λαός της Αθήνας, αγνόησε όλες τις απαγορεύσεις που είχε θέσει το καθεστώς σχετικά με τις πολιτικές εκδηλώσεις και απαίτησε την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Ανάμεσα στα συνθήματα που επικρατούσαν ήταν και αυτό του «ΟΧΙ», άμεση αναφορά στο δημοψήφισμα του Σεπτέμβρη του 1968, καθώς επίσης και τα «Πού είναι το ΟΧΙ μας;» και «Μπερδέψατε τα νούμερα»²³. Σε παρόμοιο κλίμα κινήθηκε και η γαλλική εφημερίδα *Le Monde*, που δημοσίευσε άρθρο με τίτλο «Δεκάδες χιλιάδες Ελλήνων διαδήλωσαν την εχθρότητά τους στη Χούντα»²⁴.

Στα επιμέρους μέτρα αποτροπής της προσέλευσης του κοινού το καθεστώς προφασίστηκε ότι έπρεπε να δοθεί στην οικογένεια το προνόμιο τέλεσης μιας αυστηρώς οικογενειακής τελετής. Γνώριζε πολύ καλά ότι ο θάνατος ενός συμβόλου εγκυμονούσε τον κίνδυνο να εξελιχθεί σε μια αποφράδα μέρα για το καθεστώς. Όπως αποδείχθηκε, τα μέτρα αποδείχθηκαν ανεπαρκή για να κάμψουν τη βούληση του λαού, που επιθυμούσε να προχωρήσει σε διαμαρτυρία. Η συγκέντρωση του κόσμου ήταν αυθόρμητη και μαζική. Για το λόγο αυτό την επόμενη μέρα τα φερέφωνα του καθεστώτος έσπευσαν να κάνουν λόγο για «αντικυβερνητική εκδήλωση» που υποκινήθηκε από τον Ανδρέα Παπανδρέου.

²¹ Σ. Γρηγοριάδης, *ό.π.*, σ. 119.

²² Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 467.

²³ Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 467.

²⁴ Σ. Γρηγοριάδης, *ό.π.*, σ. 119.

Πιο συγκεκριμένα, στο πρωτοσέλιδο της 5^{ης} Νοεμβρίου, η *Μακεδονία*, φιλοξένησε τις δηλώσεις του γενικού διευθυντή τύπου και πληροφοριών Β. Σταματόπουλου. Σύμφωνα με αυτές, αν και ζητήθηκε η τέλεση μιας ιδιωτικής κηδείας, κατόπιν σχεδίου του Ανδρέα Παπανδρέου, η ημέρα της τελετής μεταφέρθηκε για την Κυριακή, 4 Νοεμβρίου αντί του Σαββάτου 3 Νοεμβρίου, με σκοπό να διευκολυνθεί η προσέλευση του κοινού και να μετατραπεί η τελετή σε μια «αντικυβερνητική εκδήλωση»²⁵. «Επιχειρήθη πολιτική επίδειξις αλλ' απέτυχε», τόνισε ο Σταματόπουλος, που πάντως πρόσθεσε ότι το κεντρικό σύνθημα του λαού τη μέρα εκείνη ήταν «να ακυρώσουμε το δημοψήφισμα». Γι' αυτό και η Αστυνομία προχώρησε στην σύλληψη 40 «ταραξιών» που προκάλεσαν «ασχήμιες» και παραπέμφθηκαν σε δίκη το απόγευμα της επόμενης μέρας από το έκτατο στρατοδικείο, με την κατηγορία «επί στάσει κατά της αρχής, περιύβριση της αρχής και απείθεια»²⁶. Το καθεστώς έδειχνε στους πολίτες ποια θα ήταν η τύχη όσων εναντιώνονταν σε αυτό.

Ο Γέρος της Δημοκρατίας, όπως αποκαλείτο, έτυχε καλύτερης αντιμετώπισης όσον αφορά τις συνθήκες της εξόδιου ακολουθίας του, σε σχέση με άλλες σπουδαίες προσωπικότητες που είχαν αντισταθεί στο καθεστώς και έφυγαν από τη ζωή το διάστημα της διακυβέρνησής του. Για παράδειγμα, ο στρατηγός Κωνσταντίνος Δόβας (1898-1973) που είχε διατελέσει υπηρεσιακός πρωθυπουργός της χώρας (1961) κηδεύτηκε ως απλός στρατιώτης, με την παρουσία λίγων συγγενών και φίλων. Ακόμη και ένα στεφάνι που ήταν να κατατεθεί στη μνήμη του εκ μέρους του βασιλιά Κωνσταντίνου που βρισκόταν εκείνη την περίοδο στη Ρώμη, απαγορεύθηκε. Κι αν ο Δόβας απεβίωσε το 1973, δηλαδή αφού το καθεστώς είχε λάβει το μάθημά του για την μετατροπή των κηδειών σε διαμαρτυρίες, γεγονός που μπορεί να προσδώσει κάποιο νόημα στην απόφασή τους, όταν έφυγε από τη ζωή ο Ν. Μπακόπουλος τον Απρίλιο του 1968, ένα από τα ηγετικά στελέχη του κεντρικού χώρου, οι δικτάτορες απαγόρευσαν την τέλεση της κηδείας του στην πρωτεύουσα. Στην περίπτωση όμως του Γ. Παπανδρέου, το καθεστώς κινήθηκε με όρους αξιοπρέπειας και απόδοσης των τιμών. Μάλιστα, διατυπώθηκε η πρόταση της τέλεσης της κηδείας δημοσία δαπάνη αλλά η οικογένεια του Παπανδρέου εύλογα

²⁵ *Μακεδονία, ό.π.*, αρ. φ. 17.286, σ. 1.

²⁶ *Μακεδονία, ό.π.*, αρ. φ. 17.286, σ. 8.

αρνήθηκε. Το τέλος ενός αγωνιστή ολοκληρώθηκε όπως άρμοζε σε έναν αγωνιστή, σε έναν αντιστασιακό, με μια αντιστασιακή πράξη που έσεισε την πρωτεύουσα της χώρας και τα συνθήματα της ελευθερίας αποτέλεσαν το τελευταίο τραγούδι που του αφιερώθηκε²⁷.

1.3. Οι διώξεις και τα βασανιστήρια των πολιτικών κρατουμένων – Η αποπομπή από το Συμβούλιο της Ευρώπης

Όπως αναφέρθηκε και ανωτέρω, οι πραξικοπηματίες αμέσως μετά την κατάλυση της δημοκρατίας προχώρησαν σε συλλήψεις και εξορίες ατόμων που θεωρούσαν επικίνδυνους για το καθεστώς. Οι «επικίνδunami» αυτοί πολίτες ήταν οι αντιφρονούντες, αυτοί που θα εναντιώνονταν στο καθεστώς και συνελήφθησαν πριν ακόμη προλάβουν να το πράξουν. Βέβαια, η ελευθερία των ανθρώπων αυτών στερήθηκε χωρίς νόμιμο τίτλο, αλλά με πρόφαση τον προληπτικό χαρακτήρα της κράτησης. Η βάση για τις πράξεις του ήταν η κήρυξη της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας που πραγματοποιήθηκε με το βασιλικό διάταγμα 280/21.4.1967. Με το ίδιο διάταγμα ανεστάλησαν και τα σχετικά άρθρα του Συντάγματος. Ακόμη, με το βασιλικό διάταγμα 281/21.4.1967 δημιουργήθηκαν δέκα έκτακτα στρατοδικεία ενώ με το 287/29.4.1967 οι δικαστικοί και εισαγγελικοί λειτουργοί ανέλαβαν καθήκοντα προέδρων και βασιλικών επιτρόπων των στρατοδικείων αυτών. Μεταξύ των ανθρώπων που συνελήφθησαν και εκτοπίστηκαν ήταν ο Μανώλης Γλέζος²⁸.

Το Ειδικό Ανακριτικό Τμήμα της Ελληνικής Στρατιωτικής Αστυνομίας, ΕΑΤ/ΕΣΑ βρισκόταν εκεί που είναι σήμερα το Πάρκο Ελευθερίας και αποτελεί ένα τόπο μνήμης για τα μαρτύρια που υπέστησαν οι Έλληνες πολίτες που συνελήφθησαν από το στρατιωτικό καθεστώς. Ένας από τα γνωστότερα θύματα της θηριωδίας των πραξικοπηματικών ήταν ο Γιώργος Τσαρούχας (1912 – 1968). Ο Τσαρούχας, όταν καταλύθηκε η δημοκρατία στη χώρα, ήταν βουλευτής της ΕΔΑ. Την ημέρα της δολοφονίας του βουλευτή της ΕΔΑ Γρηγόρη Λαμπράκη, ο Τσαρούχας είχε επίσης δεχθεί σοβαρότατη επίθεση από τους παρακρατικούς και έμεινε στο νοσοκομείο για 29 ημέρες και σώθηκε από τύχη. Μετά την 21^η Απριλίου 1967 ο Τσαρούχας

²⁷ Σ. Γρηγοριάδης, *ό.π.*, σ. 118.

²⁸ Χρ. Δ. Αργυρόπουλος, «Δίκες και βασανιστήρια στη διάρκεια της δικτατορίας» στο Π. Σούρλας (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου: Η δικτατορία των συνταγματαρχών & η αποκατάσταση της δημοκρατίας*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2016, σ. 423-426.

οργανώθηκε αμέσως στην αντίσταση ενάντια στο καθεστώς και ανέλαβε χρέη Γραμματέα του Πατριωτικού Αντιδικτατορικού Μετώπου Θεσσαλονίκης, υπεύθυνος των κλιμακίων του ΚΚΕ. Στις 10 Μαΐου του 1968 η εφημερίδα Μακεδονία έγραφε στο πρωτοσέλιδό της ότι ο Τσαρούχας πέθανε λόγω καρδιακής προσβολής, κατά τη διάρκεια της σύλληψής του στην Θεσσαλονίκη. Μάλιστα, έγινε αναφορά και στην νεκροψία - νεκροτομή που έγινε, όπου και διαπιστώθηκε ότι είχε υποστεί «έμφραγμα αρτηριοσκληρώσεως»²⁹. Όπως αποδείχθηκε αργότερα ο Τσαρούχας είχε δολοφονηθεί από την Αστυνομία και ήταν το δεύτερο θύμα των βασανιστηρίων της χούντας στην συμπρωτεύουσα, που είχε χαθεί ήδη η ζωή του ο αγωνιστής Γιάννη Χαλκίδη³⁰.

Ανάμεσα στην πραγματικότητα των βασανιστηρίων, σημειώθηκαν και περιστατικά που εσκεμμένα ο Τύπος δέχθηκε πλήγματα από προβοκατόρικες ενέργειες του καθεστώτος. Ένα από αυτά ήταν το λεγόμενο κόλπο Θεοδωράκη. Πιο συγκεκριμένα, το καθεστώς σκοπίμως διέρρευσε ανυπόστατες πληροφορίες σχετικά με βασανισμούς του Θεοδωράκη. Οι πληροφορίες αναπαράχθηκαν ταχύτητα από τον ελληνικό αλλά και τον διεθνή Τύπο, για να διαψευστούν αμέσως από το καθεστώς που έσπευσε να παρουσιάσει φωτογραφίες που αποδείκνυαν ότι ο μουσικοσυνθέτης ήταν μεν έγκλειστος αλλά δεν βασανιζόταν από το καθεστώς. Με τον τρόπο αυτό, το καθεστώς κατάφερε να στρέψει το βλέμμα της παραπληροφόρησης στους δημοσιογράφους, που εξαπέλυαν ψεύτικες κατηγορίες στην ελληνική κυβέρνηση³¹.

Οι ειδήσεις για τα βασανιστήρια της Χούντας, που έκαναν τον γύρο του κόσμου, αποτέλεσαν θέμα συζήτησης στο Συμβούλιο της Ευρώπης, μέλος του οποίου ήταν και η Ελλάδα. Το Συμβούλιο της Ευρώπης ή Συμβούλιο των Υπουργών δημιουργήθηκε το 1951 και αποτέλεσε έναν από τους πρώτους και βασικούς θεσμούς της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα. Αν και τον πρώτο καιρό μετά την δημιουργία του είχε περιορισμένες αρμοδιότητες και η λειτουργία του γινόταν σε ένα ασφυκτικό πλαίσιο, με την πάροδο των ετών, το Συμβούλιο άλλαξε χαρακτήρα. Η ίδρυση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας συνέβαλε στην κατεύθυνση της δημιουργίας, ουσιαστικά, ενός νέου Συμβουλίου Υπουργών με αυξημένες

²⁹ Μακεδονία, «Συνελήφθησαν ηγετικά στελέχη παρανόμου κλιμακίου του Κ.Κ. δρώντος εις την Θεσσαλονίκη», αρ.φ. 17.136, 10 Μαΐου 1968, σ.1. Ταχυδρόμος, Απεβίωσεν ο Βουλευτής Τσαρούχας», αρ.φ. 112, 10 Μαΐου 1968, σ.1.

³⁰ Πρακτικά Συνεδρίασης Βουλής των Ελλήνων (Ολομέλεια), Συνεδρίαση Σ΄- 18 Ιουνίου 2013, σ. 13.292-13.293.

³¹ Χ. Δ. Ραϋτσίνης, *Παράνομος Τύπος, λογοκρισία και προπαγάνδα κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών*, Διδακτορική Διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 2016, σ. 70.

αρμοδιότητες σε σχέση με το παρελθόν³². Πραγματοποιήθηκε έτσι μια μεταβολή και το όργανο απέκτησε και νομοθετικές αρμοδιότητες. Η ρήξη του 1966 ανάμεσα στον Γάλλο πρωθυπουργό De Gaulle και τον Walter Hallstein, πρόεδρο της Εκτελεστικής Επιτροπής του Συμβουλίου, οδήγησε στην περαιτέρω ενίσχυσή του³³.

Το σημαντικό στοιχείο που πρέπει να συγκρατήσουμε για το Συμβούλιο της Ευρώπης είναι ότι δημιουργήθηκε μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, μια περίοδο που η Ευρώπη αναζητούσε διεξόδους ανασυγκρότησης και διατήρησης της ειρήνης. Ακρογωνιαίος λίθος για την επίτευξη αυτών των στόχων ήταν ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Γι' αυτό και είχε υιοθετηθεί η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου το Νοέμβριο του 1950. Η Ελλάδα είχε συνταχθεί σε αυτήν την κατεύθυνση και αποτελούσε μέλος του Συμβουλίου της Ευρώπης από πολύ νωρίς. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν ότι η κατάλυση της δημοκρατίας στην Ελλάδα αποτέλεσε σοβαρό ζήτημα για το Συμβούλιο και κυρίως για τις Σκανδιναβικές χώρες³⁴. Όπως είπε ο Δανός βουλευτής Per Federspiel, η περίπτωση της Ελλάδας αποτελούσε ίσως το σημαντικότερο ζήτημα που είχε κληθεί να αντιμετωπίσει το Συμβούλιο σε διάστημα εικοσαετίας³⁵.

Οι αυξανόμενες καταγγελίες για την καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων υπήρξαν η σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι. Τρεις μόλις μέρες μετά την κατάλυση της δημοκρατίας στην Ελλάδα, αρκετά μέλη του Συμβουλίου είχαν ζητήσει να ληφθούν δραστικά μέτρα ενάντια στο καθεστώς, λόγω της απόσυρσης των διαπιστευτηρίων των Ελλήνων αντιπροσώπων που εξόργισε τον Βρετανό βουλευτή Peter Kirk, που ερμήνευσε την απόσυρση αυτή ως προκλητική ενέργεια από την πλευρά της Ελλάδας. Ενώ η ίδια η Μεγάλη Βρετανία διατηρούσε στάση σιωπής μπροστά στις εξελίξεις, ο Kirk διαφοροποίησε τη στάση του και στάθηκε εξαρχής απέναντι από το καθεστώς.

Το ελληνικό καθεστώς αντέδρασε στις συνεχόμενες δηλώσεις που γίνονταν από μέλη του Συμβουλίου σχετικά με την φύση του καθεστώτος. Με επιστολή του

32Λ. Τσιπούρη, *Ευρωπαϊκή Οικονομική Ενοποίηση. Μεταξύ σφίρας και Άκμονος*, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης/ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2015.

33 Θ. Χριστοδουλίδης και Κ. Στεφάνου (επιμ.), *Η συνθήκη του Μάαστριχ. Συνθετική Θεώρηση*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 1993, σ. 45.

34 Π. Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. οικονομία και οικονομική πολιτική στην μεταπολεμική Ελλάδα (1944-2010)*, Πατάκης, Αθήνα, 2001, σ. 300-301.

35 Κ. Μαραγκού, «Η Ελληνική Υπόθεση στο Συμβούλιο της Ευρώπης: Άγνωστες πτυχές από τον θρίαμβο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων», στο Σπ. Βλαχόπουλος, Δ. Καιρίδης και Αντώνης Κλάψης (επιμ.), *Η δικτατορία των Συνταγματαρχών. Ανατομία μιας Επταετίας*, Πατάκης, Αθήνα, 2019, σ. 277.

τον Σεπτέμβριο του 1967 δήλωσε ότι ο στρατιωτικός νόμος που επικρατούσε στη χώρα ήταν απόρροια της ανάγκης για διαφύλαξη της από τους εσωτερικούς εχθρούς της. Μάλιστα, έκανε συγκεκριμένη αναφορά στις συνθήκες που ίσχυαν παλιότερα, όταν πραγματοποιούνταν «αναρχικές διαμαρτυρίες» απεργίες και η Αριστερά κατεργαζόταν σχέδια για την κατάλυση του κράτους³⁶. Βέβαια, οι δηλώσεις του καθεστώτος δεν έπεισαν τα μέλη του Συμβουλίου, ενώ η μελέτη που κατατέθηκε στη συνέλευση του Δεκεμβρίου του 1967 έκανε λόγο για αυταρχικό καθεστώς. Η μελέτη αυτή ήταν η σημαντικότερη προειδοποίηση που είχε δώσει το Συμβούλιο στο καθεστώς. Εφιστούσε την προσοχή του για την συμμετοχή στο Συμβούλιο και τυπικά επιδόθηκε τελεσίγραφο από το τελευταίο σχετικά με την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών στη χώρα μέχρι την άνοιξη του 1969.

Η Απόφαση 361 ερμηνεύθηκε διττά. Ορισμένοι χαιρέτισαν την απόφαση ενώ άλλοι άσκησαν κριτική στο μεγάλο χρονικό περιθώριο που δόθηκε στο καθεστώς προκειμένου να δρομολογήσει και να θέσει σε εφαρμογή τους δημοκρατικούς μηχανισμούς. Έγινε λόγος για υποτονική στάση που προκαλούσε το Συμβούλιο και την πολιτική κοινότητα της Ευρώπης, για επαίσχυντη απόφαση που παρέπεμπε στο παρελθόν και συγκεκριμένα στη στάση που είχε επιδείξει το Συμβούλιο απέναντι στον Ισπανικό Εμφύλιο. Από την άλλη πλευρά, υπήρξαν εκείνοι που τάχθηκαν υπέρ της διατήρησης του χρονικού περιθωρίου που δόθηκε, ενώ η στάση αυτή ευνοήθηκε από τις διεθνείς ψυχροπολεμικές εξελίξεις, όπως ο Πόλεμος των Έξι Ημερών, οι διαφωνίες που υπήρχαν στους κύκλους του NATO σχετικά με την δομή του και το πραξικόπημα στην Τσεχοσλοβακία.

Η διελκυστίνδα ανάμεσα στις δύο ομάδες το Συμβουλίου φαίνεται ότι έγερνε στην πλευρά των πιο μετριοπαθών στάσεων. Η τάση αυτή αποκρυσταλλώθηκε με την Απόφαση 361 της 31^{ης} Ιανουαρίου 1968, που ναι μεν στάθηκε κριτικά απέναντι στην κατάλυση της δημοκρατίας, από την άλλη όμως δεν υιοθέτησε ξεκάθαρη θέση για τις καταγγελίες της καταπάτησης των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Από τα μέσα του 1968 η αύξηση της ροής των δημοσιευμάτων του ξένου Τύπου που αναφέρονταν σε βασανιστήρια συνέβαλε στην διαφοροποίηση της στάσης των πιο μετριοπαθών φωνών. Νέες μελέτες κατατέθηκαν στο Συμβούλιο που έκαναν λόγο ανοιχτά για τις κακουχίες των πολιτών που συλλαμβάνονταν. Τα πορίσματα των μελετών

³⁶ Κ. Μαραγκού, *ό.π.*, σ. 282-283.

επικυρώθηκαν και από τις μελέτες που διεξήγαγε η Διεθνής Αμνηστία, που μάλιστα εμπειρεύσαν και επώνυμες μαρτυρίες. Την ίδια περίοδο, και ανεξάρτητες επιτροπές εμπειρογνομόνων στις οποίες μετείχαν καθηγητές Δικαίου που το κύρος και η επιστημονική τους συγκρότηση ήταν αναγνωρισμένες σε διεθνές επίπεδο, ανέλαβαν να μελετήσουν το νέο Σύνταγμα. Τα πορίσματά τους απαντούσαν αρνητικά σε όλα τα ερωτήματα που είχε θέσει το Συμβούλιο σχετικά με την λειτουργία του κράτους με δημοκρατικές αρχές, μετά και την ψήφιση του νέου συντάγματος.

Τον Σεπτέμβριο του 1968 το Συμβούλιο αποφάσισε να επιδώσει ένα δεύτερο τελεσίγραφο στην Ελλάδα σχετικά με την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών στην Ελλάδα. Το δικτατορικό καθεστώς είχε έξι μήνες στη διάθεσή του για να διεξαγάγει ελεύθερες εκλογές στη χώρα. Ακολούθησαν συστάσεις του επόμενου μήνες, ωστόσο, δεν είχαν κάποιο ουσιαστικό αντίκτυπο. Τον Μάρτιο του 1969 μια ειδική αποστολή επισκέφθηκε την ελληνική πρωτεύουσα προκειμένου να διεξάγει επιτόπια έρευνα για τις συνθήκες κράτησης στην Ελλάδα. Η επίσκεψη της αποστολής ήταν προγραμματισμένο να διαρκέσει τρεις εβδομάδες. Ωστόσο, η απαγόρευση της πρόσβασης στις φυλακές Αβέρωφ και στο στρατόπεδο κρατουμένων της Λέρου, περιόρισε το χρονικό διάστημα παραμονής της αποστολής στη χώρα και η επιτροπή συνέχισε το έργο της εκτός Ελλάδας. Τον Νοέμβριο παραδόθηκαν τα πορίσματά της. Για ακόμη μια φορά, διαπιστώθηκε ότι το ελληνικό καθεστώς είχε παραβιάσει συστηματικά τις δημοκρατικές αρχές και τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Υπό τις συνθήκες αυτές, οι Σκανδιναβικές χώρες, που είχαν εκφράσει εξαρχής την εχθρική τους διάθεση απέναντι στο καθεστώς, άρχισαν να επιδιώκουν συστηματικά την αποπομπή της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης³⁷. Πιο μετριοπαθή στάση, αλλά στην κατεύθυνση της αναβολής της παρουσίας της Ελλάδας στο Συμβούλιο, τάχθηκαν η Δυτική Γερμανία και η Γαλλία. Η Μεγάλη Βρετανία από την άλλη πλευρά, η δεύτερη χώρα που είχε αναγνωρίσει το ελληνικό καθεστώς³⁸, διατηρούσε μια ουδέτερη στάση³⁹, ενώ οι ΗΠΑ από την μεριά τους επιχείρησαν να αμβλύνουν τις εντάσεις, αποστέλλοντας αντιπρόσωπό τους στο Συμβούλιο προκειμένου να αποφευχθεί η αποπομπή της Ελλάδας. Οι προσπάθειες του δεν απέδωσαν καρπούς, ενώ η Μεγάλη Βρετανία μετά από τις συνεχείς πιέσεις που

³⁷ Κ. Σβολόπουλος, *Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1830-1981*, Εστία, Αθήνα, 2014, σ. 302.

³⁸ Μ. Μελετόπουλος, *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών*, Παπαζήσης, Αθήνα 1996, σ. 34.

³⁹ Κ. Χατζηαντωνίου, *Κύπρος 1954 -1974. Από το έπος στην Τραγωδία*, Αθήνα, 2007, σ. 191.

ασκούσαν οι εκπρόσωποι των Σκανδιναβικών κυβερνήσεων, η Βουλή των Κοινοτήτων, ο διεθνής Τύπος και η ευρωπαϊκή κοινή γνώμη, ανέκρουσε πρύμναν και υιοθέτησε με τη σειρά της σκληρότερη στάση.

Στις 12 Δεκεμβρίου το Συμβούλιο ξεκίνησε τις εργασίες του υπό την προεδρία του Ιταλού πρωθυπουργού Aldo Moro. Ενώ ο Moro μιλούσε, ο Παναγιώτης Πιπινέλης, τότε Υπουργός Εξωτερικών και αντιπρόσωπος της Ελλάδας, τον διέκοψε για να ανακοινώσει την αποχώρηση της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης. Μάλιστα, κατά την αποχώρησή του από την αίθουσα της συνεδρίασης, ο Πιπινέλης προχώρησε σε προσωπική επίθεση στην Μαρία Μπέκετ, ελληνίδα ακτιβίστρια για τα ανθρώπινα δικαιώματα που είχε αναπτύξει αντιχουντική δράση εκ μέρους του ελληνισμού της διασποράς και συνεργάστηκε με το Συμβούλιο της Ευρώπης για να πετύχει την απομόνωση του καθεστώτος⁴⁰. Με τον τρόπο αυτό ολοκληρώθηκε η παρουσία του ελληνικού καθεστώτος στο Συμβούλιο και επικυρώθηκε η απομόνωση της χώρας από την Ευρώπη. Στις σελίδες της ιστορίας γράφτηκε ότι από τα 18 κράτη μέλη του Συμβουλίου, τα 14 τάχθηκαν υπέρ της αποπομπής, 3 απείχαν – Γαλλία, Αυστρία και Τουρκία - ενώ η Κύπρος στήριξε την Ελλάδα μέχρι τέλους για ευνόητους λόγους. Με την αποχώρηση της Ελλάδας, το χουντικό καθεστώς πρόλαβε την επερχόμενη καταδίκη που είχε να κάνει με την καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την βέβαιη αποπομπή⁴¹.

1.4. Οι εφημερίδες της εποχής σχετικά με την αποπομπή

Η αποπομπή της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης ουσιαστικά απονομιμοποίησε το στρατιωτικό καθεστώς στο εξωτερικό. Υπήρξε η σημαντικότερη αντίδραση της Ευρώπης ενάντια στη Χούντα και έδειξε στους πολίτες της Ευρώπης ότι οι κυβερνήσεις τους ήταν σε θέση να λάβουν δραστικά μέτρα για να περιορίσουν το εκτόπισμα ενός ανελεύθερου και αυταρχικού καθεστώτος. Την ίδια στιγμή, στο εσωτερικό της χώρας, η αποπομπή της Ελλάδας είχε μηδενικό αντίκτυπο στη δυναμική της. Καταρχάς, το καθεστώς παρουσίασε την αποπομπή της Ελλάδας ως

⁴⁰ Κ. Μαραγκού, *ό.π.*, σ. 295-300.

⁴¹ Χ. Ραϊτσίνης, *ό.π.*, σ. 120.

εκούσια αποχώρηση από ένα θεσμό που ασκούσε έλεγχο στη χώρα⁴². Ήδη από τους προηγούμενους μήνες, το ελληνικό καθεστώς διεμήνυε ότι οποιεσδήποτε αποφάσεις και να λαμβάνονταν από την Ευρώπη θα ήταν δυσάρεστες, αλλά δε θα έπλητταν το ηθικό βάρος της κυβέρνησης⁴³. Την επαύριον δε της αποπομπής, ο Πιπινέλης έγινε δεκτός σε κλίμα μιας πανηγυρικής γιορτής, όπως είχε σχεδιαστεί από τις κυβερνητικές αρχές⁴⁴.

Πριν δούμε πιο αναλυτικά μέρος της αρθρογραφίας της εποχής για το συγκεκριμένο θέμα, κρίνεται απαραίτητο να γίνει μια μικρή αναφορά στις εφημερίδες εθνικής εμβέλειας που παρέμειναν σε κυκλοφορία μετά τον Απρίλιο του 1967. Η εκδότρια των εφημερίδων *Καθημερινή* και *Μεσημβρινή*, Ελένη Βλάχου, διέκοψε πάραυτα, οικειοθελώς, την κυκλοφορία των εντύπων αυτών⁴⁵, ενώ σε αντίστοιχα μέτρα κινήθηκαν και οι εκδότες της εφημερίδας *Ελευθερία*. Αντιθέτως, αναγκαστική ήταν η διακοπή της κυκλοφορίας των εφημερίδων της Αριστεράς, *Αυγή* και *Δημοκρατική Αλλαγή*. Την άνοιξη του 1970 διακόπηκε η κυκλοφορία της εφημερίδας *Έθνος* μετά την δημοσίευση ενός άρθρου του τέως υπουργού Ιωάννη Ζίγδη που αφορούσε το Κυπριακό. Οι εκδότες και οι αρμόδιοι συντάκτες του *Έθνους* που είχε σταθεί ενάντια στο καθεστώς εξαρχής λαμβάνοντας αντιπολιτευτικό ρόλο, αλλά και ο ίδιος ο Ζίγδης που στο άρθρο του είχε προτείνει τη συγκρότηση κυβέρνησης εθνικής ενότητας, σύρθηκαν στις δικαστικές αίθουσες και στις φυλακές⁴⁶. Στον αντίποδα κυκλοφόρησαν νέες εφημερίδες που προπαγάνδιζαν υπέρ του καθεστώτος και της ανάγκης που είχε προκύψει στην πολιτική σκηνή για αλλαγή φρουράς και την ανάληψη της εξουσίας από τον στρατό. Οι εφημερίδες *Νέα Ελλάδα* και *Νέα Πολιτεία* είχαν κεντρικό ρόλο σε αυτό, όπως και η παλαιότερη συντηρητική εφημερίδα, *Εστία* και ο *Ελεύθερος Κόσμος*, που είχε ιδρυθεί το 1966 από τον Σάββα Κωνσταντόπουλο⁴⁷. Επομένως, πέρα από το *Έθνος*, σε κυκλοφορία είχαν παραμείνει οι εφημερίδες *Βραδυνή* – που έκλεισε την 1^η Δεκεμβρίου του 1973 -, *Μακεδονία*, *Απογευματινή*, *Ακρόπολις*, *Τα Νέα*, το *Βήμα* και η *Αθηναϊκή*. Τέλος, κανονικά

⁴² Κ. Σβολόπουλος (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα*, τ. 7, Αθήνα 1995, σ. 126.

⁴³ Κ. Μαραγκού, *ό.π.*, σ. 290.

⁴⁴ Χ. Ραϊτσίνης, *ό.π.*, σ. 120.

⁴⁵ Ε. Βλάχου, *Πενήντα και κάτι*, Αθήνα 1992, σ. 49-55.

⁴⁶ Για τις λεπτομέρειες της δίκης βλ. Ι. Ζίγδης, *Προτίμηση τη φυλακή*, Αθήνα 1977, σ. 58-157. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 211-214.

⁴⁷ Δ. Παπαδημητρίου, «Ο Αθηναϊκός Τύπος», *ό.π.*, σ. 80.

κυκλοφορούσαν οι ξένες εφημερίδες και τα περιοδικά, ενώ παρασηνιακά κυκλοφορούσε και ο αντιδικτατορικός Τύπος.

Λίγες μέρες πριν την αποπομπή, στον ελληνικό Τύπο δημοσιεύονταν άρθρα σχετικά με τον θεσμό του Συμβουλίου και την βαρύτητα που είχε ως επίσημο όργανο. Επισημαίνονταν ότι οι αποφάσεις του έχουν τη μορφή «συστάσεων» και γίνονταν αναφορές ακόμη και στην «συνείδηση της Ευρώπης», μιας περιοχής από την οποία «συχνά εκτινάχθη ο σπινθήρ, που πυρπόλησε τον κόσμο», απέκτησε να μεν συνείδηση παγκόσμια αλλά ταυτόχρονα απέκτησε και «τεράστιες αδυναμίες». Οι αδυναμίες αυτές δεν ήταν άλλες από τις «διαιρέσεις» που υπήρχαν στο εσωτερικό της και παρουσίασε την Ελλάδα ως τη χώρα που θα μπορούσε να επιλύσει τις αδυναμίες αυτές⁴⁸. Στις 9 Δεκεμβρίου η Μακεδονία φιλοξενούσε δηλώσεις του Παττακού στην τηλεόραση του BBC, σύμφωνα με τις οποίες ο υπουργός Εσωτερικών της χώρας υποστήριζε ευθαρσώς ότι «μόνον μια μικρά μειονότητα Ελλήνων ενδιαφέρεται επί του εάν θα αποβληθή από το συμβούλιο της Ευρώπης η Ελλάς». Μάλιστα, ο Παττάκος έθεσε το εξής ερώτημα: τι μας έδωσε το Συμβούλιον της Ευρώπης ώστε να ζητήση να το πάρη πίσω;»⁴⁹. Είναι ενδιαφέρον ότι στις 10 Δεκεμβρίου, η ίδια εφημερίδα στο πρωτοσέλιδό της έκανε λόγο για τη «διπλωματική μάχη του ελληνικού», που αφορούσε την αποπομπή ή όχι της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης. Έγινε συγκεκριμένη αναφορά στις χώρες που ήταν υπέρ αυτής και στις χώρες που ήταν κατά. Ωστόσο, στην τελευταία σελίδα του ίδιου φύλλου, σημειώθηκε ότι η ελληνική αντιπροσωπεία δε θα δίσταζε να αποχωρήσει «αν λυθή δυσμενώς το διαδικαστικόν θέμα», κάνοντας ειδική αναφορά και στην στάση της Τουρκίας, που θα τηρούσε στάση υπέρ του καθεστώτος⁵⁰.

Η *Εστία*, προσβλητική στο λόγο της, έκανε λόγο για «αγνωμοσύνη καθαρμάτων». Οι βολές της στρέφονταν εναντίον των σκανδιναβικών χωρών, που σύμφωνα με το άρθρο, είχαν ξεκινήσει έναν αναίτιο πόλεμο εναντίον της Ελλάδας προκειμένου να παύσει το NATO οποιαδήποτε στρατιωτική βοήθεια προς την Ελλάδα. Σημειώθηκε ότι οι ίδιες χώρες κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου

⁴⁸ Μακεδονία, «Τί είναι και πώς λειτουργεί το Συμβούλιο της Ευρώπης», αρ.φ. 17.097, 7 Δεκεμβρίου 1969, σ. 4.

⁴⁹ Μακεδονία, «Η Αγγλία θα ψηφίσει κατά της Ελλάδος», αρ. φ. 17.098, 9 Δεκεμβρίου 1969, σ. 10.

⁵⁰ Μακεδονία, «Διπλωματική μάχη επί ελληνικού», αρ.φ. 17.099, 9 Δεκεμβρίου 1969, σ. 1. «Η Ελληνική αντιπροσωπεία δε θα διστάση να αποχωρήση εκ του Συμβουλίου Ευρώπης αν λυθή δυσμενώς το διαδικαστικόν θέμα», σ. 10.

Πολέμου ήταν εκείνες που είχαν πρώτες δημιουργήσει κυβερνήσεις κουϊσλινγκ. Για την Ελλάδα, ακόμη και η συνομιλία σε ίσους όρους με τις χώρες αυτές ήταν υπέρβαση!, ενώ η επίθεση που πραγματοποιούνταν στο Παρίσι ήταν επίθεση εναντίον των ΗΠΑ και όχι της Ελλάδας⁵¹. Τα γραφόμενα βέβαια δεν ήταν άσχετα με την προσπάθεια των σκανδιναβικών κυβερνήσεων να καταδικαστεί η Ελλάδα και μέσα στους κόλπους του ΝΑΤΟ⁵².

Μετά την αποπομπή της Ελλάδας, ο *Ταχυδρόμος* εστίασε στην εναντίωση που είχαν εκφράσει οι Σκανδιναβικές χώρες και η Δυτική Γερμανία στην παραμονή της Ελλάδας στο Συμβούλιο της Ευρώπης, υποστηρίζοντας ότι το κλίμα αρχικά ήταν θετικό. Σημειώθηκε μάλιστα ότι ο πρωθυπουργός της Μάλτας υποστήριξε ότι «θα ήτο θλιβερόν αν η Ελλάς με τον αρχαίον της πολιτισμόν απεβάλετο του Συμβουλίου» και θα απείχε της ψηφοφορίας⁵³. Στο πρωτοσέλιδο της 14^{ης} Δεκεμβρίου η εφημερίδα του παροικιακού ελληνισμού της Αλεξάνδρειας έγραψε στο πρωτοσέλιδό της «Εκερδίσαμε την μάχη της αξιοπρέπειας. Εχάσαμε την μάχη της πλειοψηφίας». Προστέθηκε ότι η χώρα αποχώρησε από το Συμβούλιο της Ευρώπης υπό δραματικές συνθήκες, με την Τουρκία, την Γαλλία και την Αυστρία να απέχουν της διαδικασίας και την Κύπρο που στήριξε την Ελλάδα⁵⁴.

Το καθεστώς επιχείρησε να δώσει λοιπόν μια άλλη εικόνα για τις εξελίξεις στην Ευρώπη. Αμέσως ο Πιπινέλης προέβη σε δηλώσεις που υποστήριζε ότι η ελληνική κυβέρνηση αποδεδειγμένη από τις υποχρεώσεις που είχε στο Συμβούλιο της Ευρώπης και πια, θα αφιερωνόταν χωρίς πιέσεις και υποδείξεις στο έργο της ομαλοποίησης της εσωτερικής κατάστασης της χώρας. Η «οικειοθελής αποχώρηση» ήρθε ως απόρροια της πίεσης που ασκούταν στην Ελλάδα από τους αντιπάλους της προκειμένου η χώρα να προβεί σε «μη αξιοπρεπείς υποχωρήσεις». Κατά συνέπεια, η αποχώρηση παρουσιάστηκε ως μονόδρομος. Έγινε ακόμη λόγος και για παραβίαση των αρχών της εθνικής κυριαρχίας της χώρας, που θα την καθιστούσαν δέσμια σε διεθνές επίπεδο, σε περίπτωση που η Ελλάδα υπέκυπτε στις πιέσεις που της ασκήθηκαν. Εξίσου δηλωτικό της αλλοιωμένης εικόνας που παρουσιάστηκε στον

⁵¹ *Εστία*, «Καθαρμάτων αγνωμοσύνη», αρ.φ. 26.766, 12 Δεκεμβρίου 20169, σ.1.

⁵² Ι. Ζίγδης, *ό.π.*, σ. 33.

⁵³ *Ταχυδρόμος*, «Τι προηγήθη εις το Παρίσι της αποχωρήσεως της Ελλάδας», αρ. φ. 332, 13 Δεκεμβρίου 1969, σ. 4.

⁵⁴ *Ταχυδρόμος*, «Εκερδίσαμε την μάχη της αξιοπρέπειας. Εχάσαμε την μάχη της πλειοψηφίας», αρ.φ. 332, 14 Δεκεμβρίου 1969, σ.1.

λογοκριμένο ελληνικό Τύπο είναι το γεγονός ότι εν τέλει οι Ευρωπαίοι ταγοί αντιλήφθηκαν την ορθότητά της απόφασης του Πιπινέλη και «δικαιολόγησαν» την επιλογή του⁵⁵. Παράλληλα, δημοσίευμα της εφημερίδας *Το Βήμα* διαβεβαίωνε τους αναγνώστες ότι το χρονοδιάγραμμα της εσωτερικής ανοικοδόμησης θα εφαρμοζόταν⁵⁶.

«Είμεθα αδέσμευτοι, λέγει ο Πιπινέλης και δεν αποκλείει ρωσική πρόσκληση» έγραψαν *Τα Νέα* στο πρωτοσέλιδο της 13^{ης} Δεκεμβρίου. Επρόκειτο για μέρος των δηλώσεων που είχε κάνει ο Πιπινέλης στους ξένους δημοσιογράφους όταν εξήλθε από την αίθουσα συνεδριάσεων⁵⁷. Σε αντίστοιχο κλίμα κινήθηκε και το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Έθνος*, που θα προχωρούσε πλέον στην πορεία εκδημοκρατισμού⁵⁸. Στις 16 Δεκεμβρίου, *Τα Νέα*, επισήμαναν ότι σύμφωνα με την «γραμμή πλευσης» του πρωθυπουργού, η πορεία προς τις εκλογές θα ήταν μακρόχρονη και προϋπόθετε πλήρη οικονομική, κοινωνική και διοικητική ανάπτυξη⁵⁹, ενώ το *Έθνος* αντιθέτως με τον καυστικό τίτλο «Εκλογαί εις μέλλοντα αόριστον», τόνισε την ρευστότητα της κατάστασης⁶⁰.

Τις επόμενες ημέρες, το σημαντικό αυτό θέμα, έπαυσε να εμφανίζεται στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων και τα άρθρα που αναφέρονταν στην αποπομπή της Ελλάδας, ήταν ελάχιστα. Ούτως ή άλλως, όπως φάνηκε από τα άρθρα του λογοκριμένου ελληνικού Τύπου, το στρατιωτικό καθεστώς φρόντισε να μειώσει τον αντίκτυπο που θα είχε στην κοινή γνώμη η σημασία της καταδίκης του από το Συμβούλιο της Ευρώπης. Όπερ και εγένετο. Το καθεστώς δεν κλονίστηκε εσωτερικά, εξωτερικά όμως δέχθηκε ένα ισχυρότατο ράπισμα.

⁵⁵ *Μακεδονία*, «Θα εφαρμοσθή το διάγραμμα πολιτικών εξελίξεων», αρ.φ. 17.103, 14 Δεκεμβρίου 1969, σ. 1.

⁵⁶ *Το Βήμα*, «Το χρονοδιάγραμμα πάντως θα εφαρμοσθή», αρ.φ. 7537, 14 Δεκεμβρίου 1969, σ.1.

⁵⁷ *Τα Νέα*, «Η Ελλάς εκτός Συμβουλίου Ευρώπης», αρ.φ.7.513, 13 Δεκεμβρίου 1969, σ.1.

⁵⁸ Σ. Ψυχάρης, «Η Ελλάς εκτός Ευρώπης από χθες», *Έθνος*, αρ.φ. 17.348, 13 Δεκεμβρίου 1969, σ.1.

⁵⁹ *Τα Νέα*, «Μακρόχρονη η πορεία προς τις εκλογές», αρ.φ.7.515, 16 Δεκεμβρίου 1969, σ.1.

⁶⁰ *Έθνος*, «Εκλογές εις μέλλοντα αόριστον», αρ.φ. 17.350, 16 Δεκεμβρίου 1969, σ.1.

Β' Κεφάλαιο

Το πείραμα φιλελευθερισμού από το καθεστώς

2.1. Από τη σιωπή στη διαμαρτυρία

Η αντίδραση της πνευματικής ελίτ της Ελλάδας απέναντι στο στρατιωτικό καθεστώς ήταν ισχνή⁶¹. Η γενιά του '30, όρος που παραπέμπει σε σπουδαίους καλλιτέχνες και λογοτέχνες που γεννήθηκαν στις αρχές του 20^{ου} αι. και στα 1930 είχαν αναδειχθεί μέσα από το έργο τους σε καινοτόμους στον τομέα τους. Ήταν η γενιά που μέχρι τα 1930 είχε ζήσει την Μικρασιατική Καταστροφή και το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, δύο τραυματικές εμπειρίες για τη χώρα. Στη συνέχεια, ήταν οι ίδιοι που έζησαν τις περιόδους της Κατοχής, της Αντίστασης, της απελευθέρωσης και του Εμφυλίου Πολέμου. Άνθρωποι με εμπειρία και αιχμηρό λόγο, που είχαν την δυνατότητα να επηρεάσουν το κοινό με τη στάση τους. Ανάμεσα τους απαντούν ονόματα όπως του Στρατή Μυριβήλη, του Στρατή Τσίρκα, του Οδυσσέα Ελύτη και του Γιώργου Σεφέρη⁶².

Οι άνθρωποι αυτοί, τον Απρίλιο του 1967 διατηρούσαν την αίγλη τους. Ωστόσο, επέλεξαν τη σιωπή, ενώ ελάχιστοι από αυτούς συνεργάστηκαν με το καθεστώς. Η σιωπή αυτή έσπασε τον Μάρτιο του 1969 από τον Γιώργο Σεφέρη, που έξι χρόνια νωρίτερα είχε βραβευτεί με την κορυφαία διάκριση που θα μπορούσε να λάβει ένας λογοτέχνης, το Βραβείο Νόμπελ Λογοτεχνίας. Ακόμη, ο Σεφέρης τον Απρίλιο του 1941, όταν οι Γερμανοί εισέβαλαν στην Αθήνα, έφυγε από τη χώρα και μετέβηκε στην Αίγυπτο ακολουθώντας την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση του Καΐρου. Η απογοήτευση που τον κυρίευσε από την στάση της εξόριστης κυβέρνησης αποκρυσταλλώθηκε στο ποίημά του με τίτλο «Τελευταίος Σταθμός» και στην αποχή του από τα πολιτικά πράγματα μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1950. Το Κυπριακό ζήτημα και η ανακίνηση του ενδιαφέροντος γύρω από αυτό, ήταν το γεγονός που τον έφερε ξανά στην ενεργή πολιτική δράση. Ανέλαβε τη θέση του διευθυντή της Β' Πολιτικής Διεύθυνσης και στη συνέχεια αυτή του πρεσβευτή της

⁶¹ Γ. Γεωργής, «Γιώργος Σεφέρης: Η κορυφαία πνευματική αντίσταση στο δικτατορικό καθεστώς», στο Σπ. Βλαχόπουλος, Δ. Καιρίδης και Αντώνης Κλάφης (επιμ.), *Η δικτατορία των Συνταγματαρχών. Ανατομία μιας Επταετίας*, Πατάκης, Αθήνα, 2019, σ. σ. 206.

⁶² Μ. Vitti, *Η Γενιά του Τριάντα. Ιδεολογία και μορφή, Με μια νέα εισαγωγή*, Ερμής, Αθήνα, 2006, σ. 20-22.

Ελλάδας στο Λονδίνο. Από τη θέση αυτή απολύθηκε το 1964 από την κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου.

Η εξιστόρηση των παραπάνω γεγονότων, τονίζουν έτι περαιτέρω την εκκωφαντική σιωπή του Σεφέρη μέχρι τον Μάρτιο του 1968, σχεδόν δύο χρόνια που η χώρα διαβιούσε σε καθεστώς δικτατορίας. Ακόμη, αναδεικνύουν τις δημοκρατικές πεποιθήσεις που τον διακατείχαν όπως και το αγωνιστικό του πνεύμα ενάντια σε οτιδήποτε τις απειλούσε. Γι' αυτό, η δήλωση του 1969 δεν ήταν η πρώτη αντίδραση του Σεφέρη, αλλά η πρώτη δημόσια. Ειδικότερα, στο ημερολόγιο του, στην 21^η Απριλίου 1967 καταγράφηκε λιτά η απογοήτευσή του: «Προκόβουμε καταπληκτικά»⁶³. Ακόμη, εξ αρχής προχώρησε στην απόσυρση του έργου του από το τυπογραφείο, ώστε να μην τυπωθεί το έργο του εν καιρώ χούντας. «Έπειτα από τα καμώματα της 21^{ης} Απρίλη, πήραν την απόφαση να μην τυπώνω πια στην Ελλάδα όσο βασιλεύει η λογοκρισία», σημείωνε ο σπουδαίος λογοτέχνης⁶⁴.

Τον Δεκέμβριο του 1967, ο Σεφέρης δέχθηκε πρόταση από το πανεπιστήμιο του Harvard, για να στελεχώσει την έδρα της ποίησης, τη φημισμένη Charles Eliot Norton, για το έτος 1968 και ο ίδιος αρνήθηκε, τονίζοντας ότι το καθήκον του ήταν να παραμείνει στη χώρα του, με το λαό του. «Η ιδιότητα του μετανάστη δε με ελκύει» απάντησε ο Σεφέρης στην επιστολή άρνησής του⁶⁵. Στα τέλη του 1968, μια επίσκεψη στο πανεπιστήμιο του Princeton ήταν εκείνη που μπόλιασε το μυαλό του με την ιδέα να καταγγείλει το καθεστώς. Σύμμαχός του στην διαδικασία ο φίλος του Στρατής Τσίρκας. Έτσι προχώρησε στην περίφημη δήλωση, που αποσιωπήθηκε στο εσωτερικό και ακούστηκε στο εξωτερικό.

Στις 29 Μαρτίου λοιπόν, ο Σεφέρης διένειμε στον ελληνικό και ξένο Τύπο την υπογεγραμμένη του δήλωση στην οποία καταφέρθηκε εναντίον του καθεστώτος, κατηγορώντας το για ανελευθερία και καταπάτηση όλων εκείνων των ιδανικών για τα οποία είχαν θυσιάσει Έλληνες πολίτες κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Χαρακτηριστικό της αγανάκτησης και του δεικτικού λόγου του Σεφέρη είναι το εξής απόσπασμα: «Η ανωμαλία αυτή πρέπει να σταματήσει. Είναι εθνική επιταγή». Η τελευταία του φράση εφιστούσε την προσοχή και ταυτόχρονα απηύθυνε κάλεσμα αντίδρασης στο λαό. Ήταν υποχρέωση όλων να αντισταθούν και να

⁶³ Ρ. Μπήτον, *Γιώργος Σεφέρης. Περιμένοντας τον άγγελο*, Ωκεανίδα, Αθήνα, 2003, σ. 577.

⁶⁴ Γ. Σεφέρης, *Δοκίμες*, τ. 3, Αθήνα 1992, σ. 247.

⁶⁵ Ρ. Μπήτον, *ό.π.*, σ. 208.

τερματίσουν τις μαύρες μέρες που συμπλήρωναν δύο χρόνια ασφυκτικής διακυβέρνησης.

Η δήλωση του Σεφέρη δεν δημοσιεύθηκε βέβαια στον λογοκριμένο ελληνικό Τύπο. Δημοσιεύθηκε όμως η απάντηση του καθεστώτος, που ανερυθρίαστα επιχείρησε την αποδόμηση του ποιητή. Από «ανακρίβειες», «αντινομίες» και το «ανεπίκαιρο» του χρόνου μέχρι την «πνευματική στείρωση» του ποιητή, ο ελληνικός Τύπος δημοσίευσε δηλώσεις «έγκυρων κύκλων της Αθήνας», σχετικά με την ανεπάρκεια του Σεφέρη. «Βάλλων εναντίον της πατρίδος και του αιώνιου ελληνισμού, χάρις εις το γόητρον και την αίγλην του οποίου ο ως άνω λόγιος επιμήθη» και «πτύει διά σιέλου»⁶⁶. Το επικοινωνιακό επιτελείο της χούντας προχώρησε ακόμη περισσότερο, διατυπώνοντας τη θεωρία ότι ο Σεφέρης δρούσε εκ μέρους μια ευρύτερης κομμουνιστικής συνωμοσίας, που επιχειρούσε να βλάψει την εικόνα της ελληνικής κυβέρνησης και να τη δυσφημίσει⁶⁷.

Προκειμένου να αποκρούσει την κατηγορία της ανελευθερίας του Τύπου, το καθεστώς αποφάσισε την εβδομαδιαία δημοσίευση και μάλιστα υποχρεωτική διηγημάτων από την *Κριτική Ανθολογία*. Η *Κριτική Ανθολογία διηγήματος* ήταν έργο του λογοτέχνη Ρένου Αποστολίδη και περιελάμβανε έργα 86 συγγραφέων. Την ανακοίνωση του μέτρου εξήγγειλε ο ίδιος ο Παπαδόπουλος, που βέβαια δεν παρέλειψε να τονίσει ότι μεταξύ των λογοτεχνών ήταν και αριστεροί και κομμουνιστές, που επιλέχθηκαν και αν και ορισμένοι από αυτούς βρίσκονταν στο εξωτερικό από όπου και εξύβρισαν το καθεστώς⁶⁸. Ορισμένοι από τους συγγραφείς που ανήκαν σε αυτούς που επιλέχθηκαν για την σταχυολόγηση του Αποστολίδη, αντέδρασαν με τη σειρά τους για την κατάχρηση του έργου τους χωρίς να έχει παραχωρηθεί η συγκατάθεσή τους, αποτίνοντας φόρο τιμής στον Σεφέρη. «Τιμούμε τον Γιώργο Σεφέρη, γιατί πρώτος επισήμανε τους κινδύνους που αυξάνουν όσο παρατείνεται η σημερινή κατάσταση», σημείωσαν στην διαμαρτυρία τους, που διαμοιράστηκε προς υπογραφή. Ανάμεσα στους νέους αυτούς λογοτέχνες που δρομολόγησαν τη συλλογή υπογραφών ήταν οι Κώστας Ταχτσής και Μένης Κουμανταρέας. Ιδιαίτερα απογοητευτικό είναι το γεγονός ότι σπουδαίοι λογοτέχνες

⁶⁶ *Μακεδονία*, «Αντινομία χαρακτηρίζουν το κείμενο ανακοινώσεως του ποιητού Γ. Σεφέρη γενομένης εις ανεπίκαιρον χρόνον, αρ.φ. 17.883, 29 Μαρτίου 1969, σ. 8.

⁶⁷ Χ. Ραϊτσίνης, *ό.π.*, σ. 107.

⁶⁸ Γ. Γεωργής, *ό.π.*, σ. 209.

όπως ο Οδυσσέας Ελύτης και ο Ηλίας Βενέζης, αρνήθηκαν ή απέφυγαν να υπογράψουν τη διαμαρτυρία που δημοσιεύθηκε στις 23 Απριλίου 1969⁶⁹.

Ένα χρόνο μετά την δήλωση του Σεφέρη, ο άλλοτε διπλωμάτης του ελληνικού κράτους, έμαθε ότι του στερήθηκε ο διαβατήριό του, από τον άλλοτε συνάδελφό του Παναγιώτη Πιπινέλη, με την υπ' αρ. Π. 7Σ – 5965 πράξη του. Το καθεστώς υποστήριξε ότι η δήλωση του ποιητή τον Μάρτιο δεν ήταν τίποτα λιγότερο από «αντεθνική προπαγάνδα». Η είδηση ταξίδεψε γρήγορα στο εξωτερικό, όπου ο ξένος Τύπος κατακεραύνωσε για ακόμη μια φορά την ανελευθερία που επικρατούσε στην Ελλάδα, ακόμη και εις βάρος ενός λογοτέχνη που είχε βραβευτεί με το Βραβείο Νόμπελ. Μάλιστα, ο Παττακός, μπροστά στην ποίηση των ξένων ανταποκριτών για την εξέλιξη της υπόθεσης, προχώρησε στην ψευδή δήλωση ότι ο Σεφέρης δεν είχε προχωρήσει ποτέ σε αίτηση για ανανέωση του διαβατηρίου του στο Υπουργείο που ο ίδιος ήταν επικεφαλής.

Η απάντηση του Σεφέρη και της συζύγου του, που επίσης στερήθηκε το διαβατήριό της, ήρθε με την προσφυγή που κατέθεσε εναντίον του καθεστώτος, επικαλούμενος την τότε κείμενη νομοθεσία, σύμφωνα με την οποία όλοι οι διατελέσαντες πρέσβεις, όπως και η οικογένειά τους, δικαιούνταν διπλωματικό διαβατήριό. Λίγο καιρό, αργότερα, και ενώ η εκδίκαση της προσφυγής εκκρεμούσε, ο Σεφέρης μαζί με άλλους λογοτέχνες που πρόσκειντο στην Αριστερά, υπέγραψε δήωση συμπαράστασης σε Καταλανούς λογοτέχνες που διαμαρτύρονταν ενάντια στο καθεστώς του δικτάτορα Francisco Franco.

Τον Μάρτιο του 1971 το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου 1967 προγραμματίζε εκδηλώσεις για την εκατοπεντηκονταετηρίδα, δηλαδή τη γιορτή για τα 150 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ο Σεφέρης που πια είχε αγκιστρωθεί στην αντίσταση ενάντια στο καθεστώς, συνέγραψε και υπέγραψε μια προκήρυξη και τη διοχέτευσε στους συναδέλφους του για να την προσυπογράψουν. Ο ποιητής στο κείμενό του κατήγγειλε για ακόμη μια φορά την χούντα και μεταξύ άλλων υπενθύμισε ότι οι πρόγονοί μας είχαν ξεσηκωθεί ενάντια στην τυραννία προκειμένου να κερδίσουν την εθνική ανεξαρτησία και να αναβιώσουν τις αρχές της δημοκρατίας.

Η προκήρυξη αυτή βρήκε μεγάλη ανταπόκριση στον πνευματικό κόσμο της εποχής και ανάμεσα στα ονόματα που προσυπέγραψαν τις σκέψεις του Σεφέρη ήταν

⁶⁹ Γ. Γεωργής, ό.π., σ. 210.

οι Έλλη Αλεξίου, Άννα Συνοδινού, Κώστας Ταχτσής, Ιάκωβος Καμπανέλλης, Βασίλης Ραφαηλίδης και ο καλός φίλος και συνάδελφος του Σεφέρη, Στρατής Τσίρκας που . Συνολικά 134 λογοτέχνες στήριξαν την πρωτοβουλία του Σεφέρη και έβγαλαν τον πνευματικό κόσμο της χώρας από το λήθαργο και το φόβο που είχε κυριαρχήσει τα προηγούμενα χρόνια και απέρρευε βέβαια από τη βία και την τρομοκρατία που ασκούσε το καθεστώς. Είναι ενδεικτικό ότι τις μέρες που ακολούθησαν την έκδοσή της, οι αστυνομικές αρχές κάλεσαν αρκετούς από τους λογοτέχνες προκειμένου να κάνουν συστάσεις και ανακρίσεις, ενώ ορισμένοι πλήρωσαν την συμμετοχή τους με εκτοπισμό⁷⁰.

Τον Σεπτέμβριο του 1971 ο Γιώργος Σεφέρης άφησε την τελευταία του πνοή. Όπως συνέβη και με την εξόδιο ακολουθία του Γ. Παπανδρέου, έτσι και η κηδεία του Σεφέρη μετατράπηκε σε μαζική διαμαρτυρία. Ο κόσμος, η πλειονότητα του οποίου ήταν νέοι, ακολούθησε τη νεκρική πομπή ψάλλοντας τον εθνικό ύμνο και τραγουδώντας την Άρνηση, ποίημα του Σεφέρη, που έγινε ευρύτερα γνωστό με τον τίτλο «Στο περιγιάλι το κρυφό», όταν μελοποιήθηκε από τον Μίκη Θεοδωράκη⁷¹. Το πλήθος φώναζε αθάνατος, ελευθερία και δημοκρατία και «η Αθήνα δονήθηκε από το πνεύμα της ελευθερίας που ξεχειλίζει στην ποίησή του», όπως έγραψαν χαρακτηριστικά ΤΑ ΝΕΑ, στις 23 Σεπτεμβρίου⁷². Ο Γιάννης Ρίτσος, σαν άλλος Άγγελος Σικελιανός επανέλαβε τα λόγια που τον Φεβρουάριο του 1943, στην κηδεία του Κωστή Παλαμά που είχε εξελιχθεί σε κορυφαία αντιστασιακή πράξη έμειναν στην ιστορία: «σε αυτό το φέρετρο ακουμπά όλη η Ελλάδα»⁷³.

⁷⁰ Γ. Γεωργής, *ό.π.*, σ. 216.

⁷¹ Γ. Γεωργής, *ό.π.*, σ. 217.

⁷² *Τα Νέα*, 23 Σεπτεμβρίου 1971.

⁷³ *Μακεδονία*, «Υψιστος φόρος τιμής προς τον μεγάλο ποιητήν. Χιλιάδες λαού συνόδευσαν την σορόν» του Γεωργ. Σεφέρη», αρ. φ. 17.647, 23 Σεπτεμβρίου 1971, σ. 1, 4.

2.2. Το δημοψήφισμα του Ιουλίου 1973 για το νέο Σύνταγμα

Τον Μάιο του 1973 η χούντα ήρθε αντιμέτωπη με ακόμη μια αντίδραση στο εσωτερικό της και αυτή τη φορά από τους κόλπους του Βασιλικού Πολεμικού Ναυτικού. Το κίνημα του Ναυτικού, όπως ονομάστηκε προκλήθηκε μετά την απόφαση της πλειονότητας των μελών του πολεμικού πλοίου «Βέλος» να αποχωρήσουν από την άσκηση του ΝΑΤΟ στην οποία η χώρα λάμβανε μέρος. Πιο συγκεκριμένα, όταν το αντιτορπιλικό βρισκόταν ανοιχτά της Σαρδηνίας, τα μέλη αποφάσισαν να καταπλεύσουν στο Φιουμιτσίνο, ιταλικό λιμάνι και να ζητήσουν πολιτικό άσυλο στην Ιταλία. Στο πλοίο επέβαιναν συνολικά 270 άνδρες, από τους οποίους 16 ήταν αξιωματικοί και οι υπόλοιποι 254 ήταν υπαξιωματικοί και ναύτες.

Σκοπός τη συνωμοσίας που είχε σχεδιαστεί ήδη από το 1972 δεν ήταν άλλος από την ανατροπή του καθεστώτος και η επαναφορά της δημοκρατίας στη χώρα. Λίγο πριν την εκδήλωσή του, το κίνημα ματαιώθηκε. Η αιτία για την ματαίωσή του ήταν η προδοσία που έλαβε χώρα μόλις μια μέρα πριν την εκδήλωσή του. Το στρατιωτικό καθεστώς προχώρησε σε συλλήψεις 69 αξιωματικών, με αποτέλεσμα τα μέλη του πλοίου «Βέλος» να βρεθούν προ τετελεσμένων. Ο κυβερνήτης του πλοίου, αντιπλοίαρχος Νίκος Παππάς, 6 αξιωματικοί και 24 μέλη του πληρώματος παρέμειναν στην Ιταλία, ενώ το πλοίο επέστρεψε στην Ελλάδα με το υπόλοιπο πλήρωμα. Αν και το κίνημα απέτυχε, φαίνεται ότι συντάραξε το στρατιωτικό καθεστώς στο εσωτερικό της χώρας και στον εξωτερικό τομέα δημιούργησε ερωτήματα στους κόλπους του ΝΑΤΟ για το κατά πόσο το καθεστώς ήταν σε θέση να ανταποκριθεί στις στρατιωτικές υποχρεώσεις που προέκυπταν από τη συμμετοχή του στη συγκεκριμένη συμμαχία⁷⁴.

Το κίνημα του Ναυτικού πυροδότησε μια σειρά από αλληπάλληλες αντιδράσεις από το στρατιωτικό καθεστώς, καθώς επιτάχυνε τις διαδικασίες εκδημοκρατισμού της χώρας. Την 1^η Ιουνίου 1973 με συντακτική πράξη καταργήθηκε η βασιλεία στη χώρα και ορίστηκε ότι ο ανώτερος άρχοντας της χώρας θα εκλέγεται από το λαό. Άμεσα δρομολογήθηκαν και οι διαδικασίες για την ψήφιση νέου Συντάγματος. Σε αντίθεση με ό,τι ειπώθηκε ανωτέρω για το Σύνταγμα του 1968,

⁷⁴ Σ. Ριζάς, «Πολιτική Ιστορία. Η δικτατορία 1967-1974», στην: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα 2003, σ. 50.

αυτή τη φορά δεν συγκροτήθηκε επιτροπή νομομαθών για το προσχέδιό του, παρά μόνο καταρτίστηκε από το Υπουργικό Συμβούλιο εξαρχής. Εξίσου ταχύτατη ήταν και η διοργάνωση και διεξαγωγή του δημοψηφίσματος για την έγκρισή του. Μόνο που αυτή τη φορά η νοθεία που σημειώθηκε κατέγραψε μικρότερο ποσοστό, όπως φαίνεται από τη μείωση των ψήφων υπέρ του «ναι». Βέβαια, αυτό δεν συνεπάγεται ότι το καθεστώς ανέκρουσε πρύμναν και αποφάσισε να δώσει περισσότερες ελευθερίες στους πολίτες, αλλά ακολούθησε στρατηγική συλλογιστική πορεία που στον πυρήνα της βρίσκονταν η θεσμική αλλαγή⁷⁵.

Συγκεκριμένα, στο δημοψήφισμα του 1973 ο λαός κλήθηκε να εγκρίνει ένα Σύνταγμα που καταργούσε τη βασιλεία και αναδείκνυε τον Γ. Παπαδόπουλο ως πρόεδρο της δημοκρατίας. Ουσιαστικά ο δικτάτορας αυτοανακηρύχθηκε Πρόεδρος της Δημοκρατίας. Θα ήταν σφάλμα, ακόμη και για τη χούντα, να υποστηρίξει ένα τεράστιο ποσοστό που απέκλειε μια μεγάλη μερίδα πολιτών που ήταν φιλοβασιλικοί. Γι' αυτό, το 78.57% από όσους ψήφισαν ενέκρινε το νέο Σύνταγμα, ώστε να διατηρηθεί ένας βαθμός αληθοφάνειας, που δεν είχε διατηρηθεί το 1968⁷⁶. Ωστόσο, υπήρξαν και ομοιότητες με το 1968, όπως οι ενστάσεις που υποβλήθηκαν εναντίον του δημοψηφίσματος που βέβαια δεν προχώρησαν⁷⁷.

Για να αμβλύνει έτι περαιτέρω τις αντιδράσεις εναντίον του, το καθεστώς παρείχε και γενική αμνηστία σε όλους όσους είχαν διαπράξει πολιτικά εγκλήματα στο εσωτερικό της χώρας, από την 21^η Απριλίου και εξής. Ακόμη, ο Σπύρος Μαρκεζίνης έλαβε εντολή να σχηματίσει κυβέρνηση, που τυπικά θα πραγμάτωνε τις εξαγγελίες που είχαν προηγηθεί για την φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος, όπερ και εγένετο. Η κυβέρνηση σχηματίστηκε και στελεχώθηκε από άτομα που βρίσκονταν στο εγγύς περιβάλλον του Μαρκεζίνη, όπως και προέρχονταν από προηγούμενα «κυβερνητικά» σχήματα της χούντας. Ο νέος πρωθυπουργός διαβεβαίωσε το λαό ότι ο Παπαδόπουλος, ανώτατος άρχοντας της χώρας θα προχωρούσε σε ελεύθερες εκλογές, που θα διεξάγονταν κατά το πρώτο τρίμηνο του επόμενου έτους. Ουσιαστικά, αυτό συνεπαγόταν την παύση του στρατιωτικού νόμου που ίσχυε.

Η ανακοίνωση της διεξαγωγής του δημοψηφίσματος προκάλεσε την αντίδραση του πολιτικού κόσμου της χώρας. Στις 2 Ιουνίου του 1973 οι

⁷⁵ Σπ. Βλαχόπουλος, *ό.π.*, σ. 51.

⁷⁶ Σπ. Βλαχόπουλος, *ό.π.*, σ. 51.

⁷⁷ *Μακεδονία*, «Αι ενστάσεις συζητούνται την Πέμπτην», αρ.φ. 18.224, 5 Αυγούστου 1973, σ.1.

Κανελλόπουλος, Μαύρος, Κοκκέβης και Παπασπύρου σε κοινή δήλωσή τους με τους Κ. Παπακωνσταντίνου, Ι. Ζίγδη, Κ. Καλλίας, Π. Παπαληγούρα και Γ. Ράλλη διακήρυξαν ότι το δημοψήφισμα που εξήγγειλε το δικτατορικό καθεστώς καλούσε τον ελληνικό λαό να διαλέξει όχι μεταξύ βασιλευόμενης και αβασίλευτης δημοκρατίας αλλά μεταξύ δημοκρατικής νομιμότητας και δικτατορίας. Σημείωσαν δε ότι θα αγωνίζονταν ενωμένοι για να υπερασπιστούν τα δικαιώματα και τις ελευθερίες του ελληνικού λαού⁷⁸.

Τις επόμενες ημέρες οι ενέργειες των πολιτικών ανδρών εντάθηκαν. Γνωρίζοντας τη σημασία που θα είχε το δημοψήφισμα αυτό, οι Κανελλόπουλος, Μαύρος, Κοκκέβης και Παπασπύρος δημιούργησαν και στελέχωσαν μαζί με άλλους πολιτικούς επιτροπές που θα διασφάλιζαν την ομαλή διεξαγωγή του δημοψηφίσματος. Η ΈΚ εξέδωσε μια διακήρυξη που υπογράφηκε από 82 μέλη της. Στη διακήρυξη αυτή τάχθηκε υπέρ του «όχι» υποστηρίζοντας ότι οι συνθήκες που επικρατούσαν στη χώρα δεν ήταν ομαλές, ώστε να διεξαχθεί ένα δημοψήφισμα που θα επέτρεπε την έκφραση της ελεύθερης βούλησης του κυρίαρχου λαού. Το «ναι» θα ενίσχυε έτι περαιτέρω το στρατιωτικό καθεστώς που θα χρησιμοποιούσε το αποτέλεσμα αυτό για να συνεχίζει να καταπατά τα δικαιώματα των πολιτών και την δημοκρατία. Το ψήφισμα υπογράφηκε μεταξύ άλλων από τον Κοκκέβη και τον Μαύρο⁷⁹. Τις επόμενες μέρες πρώην βουλευτές της ΕΚ μετέβησαν στις εκλογικές τους περιφέρειες προκειμένου να συνομιλήσουν με τους ψηφοφόρους τους από κοντά και να τους παροτρύνουν να ψηφίσουν «όχι». Ο Κοκκέβης μετέβη στη Μεσσηνία. Με την επιστροφή του, δήλωσε στις εφημερίδες ότι «κατά το διάστημα της παραμονής του στη Μεσσηνία παρακολουθείτο κατά τρόπο ενοχλητικών ώστε να καθίσταται αδύνατος η επικοινωνία μετά των συμπολιτών του»⁸⁰. Δηλώθηκε δηλαδή με έμμεσο τρόπο ότι οι πολιτικοί που είχαν ταχθεί ανοιχτά υπέρ του «όχι», παρακολουθούνταν για να μην αναπτύξουν δράση που θα αντιτίθετο στη βούληση του στρατιωτικού καθεστώτος.

Στις 27 Ιουλίου του 1973, δηλαδή λίγες μέρες πριν το δημοψήφισμα, οι Κανελλόπουλος, Μαύρος και Παπασπύρου, μαζί με άλλους πολιτικούς όπως ο Ι.

⁷⁸ Α. Κοκκέβης, *Μισός αιώνας πολιτικής δράσης*, Αθήνα 1997, σ. 70.

⁷⁹ *Μακεδονία*, «Ποια έννοια αποδίδει η κυβέρνησις εις το «Ναι» και το «Όχι» της 29^{ης} Ιουλίου. Η δήλωσις των τέως βουλευτών του Κέντρου», αρ.φ. 18.205, 15 Ιουλίου 1973, σ. 19.

⁸⁰ *Μακεδονία*, «Νέαι εκδηλώσεις διά το δημοψήφισμα, ενώ εγγίζει η ημέρα της διεξαγωγής του. Εκτενή τα σχόλια του διεθνούς Τύπου», αρ.φ. 18.213, 25 Ιουλίου 1973, σ. 9.

Ζίγδης και ο Γ. Ράλλης παραχώρησαν συνέντευξη σε ξένους δημοσιογράφους. Στην αρχή διαβάστηκε μια δήλωση του Κανελλόπουλο που ξεκινούσε ως εξής: *Επί εξ έτη και τρεις μήνας η Ελλάς τελεί υπό δικτατορικών καθεστώσ. Το καθεστώς τούτο δεν επεβλήθη με επανάστασιν μιας καταπιεζομένης μεγάλης ή μικράς μερίδος του λαού, που ηθέλησε να αποδεσμεύσει βιαίως τας ιστορικές δυνάμεις της. επεβλήθη υπό μικρού αριθμού αξιωματούκων» (...). Οι κρατούντες προεκήρυξαν το δημοψήφισμα της 29^{ης} Ιουλίου διά να αποσπάσουν την προσοχήν της ελληνικής και παγκοσμίου κοινής γνώμης από την εξέγερσιν της νεολαίας και από την εξέγερσιν του ναυτικού και από την ανικανότητά των να διαχειρισθούν με σωφροσύνην τα οικονομικά προβλήματα της χώρας. Ακόμη, πρόσθεσε ότι «το δημοψήφισμα αποβλέπει εξ άλλου εις την διαιώνισιν, υπό νέον ένδυμα, του καθεστώτος. οι κρατούντες επιθυμούν να εμφανίσουν τον ελληνικόν λαός ως υποτασσόμενον εθελουσίως, επι ολόκληρον οκταετίαν, εις εν μοναδικόν πρόσωπον (...) γι' αυτό και χρησιμοποιούν κάθε μέσο διά να εξαναγκάσουν τους Έλληνας να ψηφίσουν 'ναι'».*

Στη συνέχεια, οι δημοσιογράφοι διατύπωσαν ερωτήσεις στους πολιτικούς σχετικά με την γενικότερη κατάσταση στην Ελλάδα και τα μέτρα που είχε λάβει ή θα λάμβανε το καθεστώς για τον εκδημοκρατισμό. Ο Μαύρος τόνισε ότι η άρση του στρατιωτικού νόμου λίγο πριν την διεξαγωγή του δημοψηφίσματος απέβλεπε μόνο στην βελτίωση της εικόνας του στρατιωτικού καθεστώτος στο εξωτερικό και όχι στην μεταβολή της κατάστασης στο εσωτερικό. Ο Κανελλόπουλος με τη σειρά του σημείωσε ότι η μόνη λύση για το πολιτικό πρόβλημα της χώρας ήταν η αποκατάσταση της δημοκρατίας μέσα από μια σειρά διαδικασιών, που δεν ήταν επί του παρόντος να αναλυθούν⁸¹.

Μετά την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων, έγινε λόγος για νοθεία και διαβλητές διαδικασίες διεξαγωγής του δημοψηφίσματος. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Μακεδονία*, ο Παπασπύρου, πρόεδρος της τελευταίας βουλής των Ελλήνων, προχώρησε σε δηλώσεις από την ιδιαίτερη πατρίδα του, τη Λειβαδιά, στην οποία και βρισκόταν. Ο Παπασπύρου αμφισβήτησε το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος και τόνισε ότι το βράδυ της Κυριακής, όταν έκλεισαν τα εκλογικά τμήματα και μέχρι να εκδοθούν τα αποτελέσματα, πραγματοποιήθηκε σύσταση προς τους κατοίκους της

⁸¹ *Μακεδονία*, «Η συνέντευξις του κ. Κανελλόπουλου και των άλλων πολιτικών», αρ.φ. 18.216, 28 Ιουλίου 1973, σ. 4.

πόλης να αποσυρθούν στις οικίες. Ζήτησε δε, να δοθούν τα αποτελέσματα της πόλης κατά τμήματα⁸².

Οι δηλώσεις των Κανελλόπουλου και Μαύρου για τις συνθήκες που διενεργήθηκε το δημοψήφισμα προκάλεσαν την αντίδραση του καθεστώτος. Διατάχθηκε προανακριτική εξέταση και κλήθηκαν για κατάθεση ο δημοσιογράφος της εφημερίδας *Βραδυνή*, Γ. Αθανασιάσης ο εκδότης της εφημερίδας *Τα Νέα*, Γ. Νίτσος και οι υπεύθυνοι της εφημερίδας *Ακρόπολις*⁸³. Στις 8 Αυγούστου δημοσιεύθηκε στον Τύπο η είδηση ότι οι Κανελλόπουλος, Μαύρος, Παπασπύρου, Κων. Κόλλιας, Κων. Στεφανάκης και Κων. Τσάτσος απέστειλαν σε όλους τους εισαγγελείς εφετών τηλεγράφημα όπως και στον Άρειο Πάγο, για τις ενέργειές τους. Οι ενέργειες αυτές αφορούσαν την εφαρμογή των κείμενων διατάξεων «περί αδικημάτων, διωκομένων αυτεπαγγέλτως διά την ενεργόν ανάμιξιν νομαρχών, οργάνων τοπικής αυτοδιοίκησης και άλλων κρατικών υπαλλήλων υπέρ του κυβερνητικού σχεδίου ψηφίσματος, κατά το δημοψήφισμα»⁸⁴. Επίσης, ζητήθηκε να μην δοθεί νομιμοφάνεια στο καθεστώς, με ένσταση που είχε υποβληθεί στον Άρειο Πάγο. Στη δίκη που έγινε, οι Κοκκέβης και Παπασπύρου ήταν ανάμεσα σε αυτούς που κλήθηκαν ως μάρτυρες⁸⁵.

⁸² *Μακεδονία*, «Πώς σχολιάζονται τα αποτελέσματα της ψηφοφορίας κατά το δημοψήφισμα», αρ.φ. 18.219, 31 Ιουλίου 1973, σ. 11.

⁸³ *Μακεδονία*, «Επιστροφή υπό του προανακριτού εις τον Εισαγγελέα η δικογραφία διά τας δηλώσεις», αρ.φ. 18.224, 5 Αυγούστου 1973, σ. 1.

⁸⁴ *Μακεδονία*, «Τέως Υπουργοί προς τους εισαγγελείς των Εφετών», αρ.φ. 18.227, 8 Αυγούστου 1973, σ.10.

⁸⁵ Α. Κοκκέβης, *ό.π.*, σ. 70-71.

Κεφάλαιο Γ΄

Η πρωτοπορία της πολιτικής αντίστασης του Κεντρώου χώρου την επαύριον της κατάλυσης της δημοκρατίας

3.1. Γεώργιος Παπανδρέου, ο ηγέτης της Ένωσης Κέντρου

Το 1888, στο χωριό Καλέντζι της Αχαΐας γεννήθηκε μία από τις κορυφαίες πολιτικές φυσιογνωμίες της Ελλάδας, ο Γεώργιος Παπανδρέου. Με το έργο του και το πολιτικό του εκτόπισμα σφράγισε την πολιτική ζωή του τόπου και πέρασε στην Ιστορία ως ο Γέρος της Δημοκρατίας. Η πρώτη του εμφάνιση στη δημόσια σφαίρα πραγματοποιήθηκε τον Φεβρουάριο του 1908 όταν δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Εύριπος* το πρώτο του κείμενο, που είχε κοινωνιολογικό περιεχόμενο. Έκτοτε, η παρουσία του στην ελληνική πολιτική σκηνή υπήρξε αδιάκοπη, μέχρι το θάνατό του το 1968⁸⁶. Τον Σεπτέμβριο του 1961 ο Γ. Παπανδρέου είχε ιδρύσει το κόμμα «Ένωση Κέντρου». Σύμφωνα με τον Σωτήρη Ριζά αποτέλεσε ένα χώρο συσπείρωσης για τα μικρότερα κομματικά μορφώματα του Κεντρώου χώρου, όπως Κόμμα Φιλελευθέρων του Σοφοκλή Βενιζέλου, και που ταυτόχρονα ενσωμάτωσε πολιτικούς που προέρχονταν από ποικίλες πολιτικές παρατάξεις, όπως ο συντηρητικός Θεόδωρος Τουρκοβασίλης⁸⁷. Στις εκλογές του 1963 ο Γ. Παπανδρέου εκλέχθηκε πρωθυπουργός με την ΕΚ.

Η σύλληψη του Παπανδρέου ήρθε αμέσως μετά την κατάλυση της δημοκρατίας και παρά το προχωρημένο της ηλικίας του. Στην αρχή μεταφέρθηκε στο Καστρί και στη συνέχεια στο Πικέρμι, όπου και παρέμεινε μέχρι τον Μάιο του 1967, οπότε και αποφασίστηκε να επιστρέψει στην οικία του και να τεθεί σε κατ' οίκον περιορισμό. Μετά το αποτυχημένο βασιλικό αντικίνημα του Δεκεμβρίου, ο κατ' οίκον περιορισμός του Γ. Παπανδρέου έγινε αυστηρότερος⁸⁸. Τούτο συνέβη καθώς ο βασιλιάς είχε ζητήσει από τον Γέρο της Δημοκρατίας να «εγκρίνει» την πρωτοβουλία του για την ανατροπή των συνταγματαρχών προκαταβολικά, λόγω του πολιτικού εκτοπίσματος που είχε η φωνή του τόσο στους πολιτικούς όσο και στους πολίτες. Ο βασιλιάς μέσω αντιπροσώπου του έλαβε έγγραφη επιβεβαίωση της συναίνεσης του Γ.

⁸⁶ Ε. Αμπατζή (επιμ.), *ό.π.*, σ. 4-5.

⁸⁷ Σ. Ριζάς, *Η Ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο, κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Αθήνα 2008, σ. 225.

⁸⁸ Ε. Αμπατζή (επιμ.), *ό.π.*, σ. 26-27.

Παπανδρέου, που σύμφωνα με τον γιο του, Ανδρέα Παπανδρέου «δεν ήταν αυτό που ζητούσε ο βασιλιάς, αλλά ήταν κάτι καλύτερο από το τίποτα»⁸⁹. Ειδικότερα, στη δήλωση του Παπανδρέου υπογραμμίστηκε η υποστήριξη οποιαδήποτε προσπάθειας του βασιλιά να απαλλάξει τη χώρα από το καθεστώς των Συνταγματαρχών όπως και η αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών. Σύμφωνα με τα γραφόμενα του γιου του, Ανδρέα Παπανδρέου, που την περίοδο εκείνη βρισκόταν στις φυλακές Αβέρωφ, ο Γ. Παπανδρέου δεν πίστευε ότι ο βασιλιάς Κωνσταντίνος διακατεχόταν από ειλικρινείς προθέσεις για την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Ήταν ρεαλιστής όσον αφορά την προσωπικότητα του ίδιου του βασιλιά, τις ικανότητες τόσο του ίδιου και του άμεσου περιβάλλοντός τους, που αποτελούσε μια «μαλθακή, κουτσομπολίστικη παρέα». Γι' αυτό, διαισθανόταν ότι το αντικίνημα του βασιλιά δε θα στεφόταν με επιτυχία. Ωστόσο, γνώριζε ότι ένα πετυχημένο αντικίνημα θα επιτάχυνε τις εξελίξεις στο εσωτερικό και στο εξωτερικό της χώρας, γι' αυτό και το στήριξε ακόμη και αν οι πιθανότητες επιτυχίας έμοιαζαν ελάχιστες⁹⁰. Πράγματι, το ερασιτεχνικό αντικίνημα του βασιλιά που έλαβε χώρα στις 13 Δεκεμβρίου του 1967 έπεσε στο κενό, η βασιλική οικογένεια αναχώρησε για τη Ρώμη και ο κατ' οίκον περιορισμός του Γ. Παπανδρέου ως πολιτικού που υποστήριξε τον βασιλιά, έγινε ακόμη πιο αυστηρός.

Παρά τον περιορισμό του, ένα χρόνο μετά την κατάλυση της δημοκρατίας στην Ελλάδα, ο Παπανδρέου κατόρθωσε να στείλει ηχογραφημένο μήνυμα στον ελληνικό λαό που μεταδόθηκε από τον ραδιοφωνικό σταθμό του BBC. Το μήνυμα ηχογραφήθηκε στις 14 Απριλίου, μεταδόθηκε όμως συμβολικά στις 21 Απριλίου, ένα χρόνο ακριβώς από την επιβολή της δικτατορίας, την ημέρα που το καθεστώς γιόρταζε την πρώτη του επέτειο. Ο Παπανδρέου συνέταξε αρχικά μια προκήρυξη, την οποία στη συνέχεια ηχογράφησε υπό άκρα μυστικότητα στο γραφείο του⁹¹, αφού είχε συμβουλευτεί τους στενούς του συνεργάτες, όπως θα δούμε παρακάτω.

Στο μήνυμά του ο Παπανδρέου καταδίκασε τους δικτάτορες, κατήγγειλε το καθεστώς που είχαν εγκαθιδρύσει και ζητούσε από την διεθνή κοινή γνώμη να τους απομονώσει πλήρως. Πιο συγκεκριμένα, στο μήνυμά του, που πέραν της πρώτης επετείου της εγκαθίδρυσης της δικτατορίας συνέπιπτε και με την εορτή της Ανάστασης, τόνισε ότι «το στρατιωτικόν πραξικόπημα της 21ης Απριλίου

⁸⁹ Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 396.

⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 396-397.

⁹¹ Σ. Γρηγοριάδης, *ό.π.*, σ. 56.

κατήγγησεν όλας τας ελευθερίας (...), την ελευθερία του Τύπου (...) του λόγου (...) του συνέρχεσθαι». Ακόμη, χαρακτήρισε το καθεστώς των συνταγματαρχών ως χούντα που καταδιώκει όλους όσοι τολμούν να εκφραστούν δυσμενώς απέναντι στο καθεστώς και που δημιούργησε μια «τάξις φόβου, στρατοδικείων (...) κοινό γνώρισμα όλων των ολοκληρωτικό καθεστώτων». Επιπρόσθετα, ανέφερε ότι οι συνταγματάρχες επικαλέστηκαν τον κίνδυνο της κομμουνιστικής επανάστασης, ένα κατασκευάσμα που προέρχεται από το χώρο του μύθου για να δικαιολογήσει τις πράξεις της. Απόδειξη αυτού είναι το γεγονός ότι ένα χρόνο μετά την κατάλυση της δημοκρατίας δεν είχε βρεθεί ούτε ένα όπλο στα χέρια κομμουνιστών που να δίνει σάρκα και οστά σε αυτό το αφήγημα. Ακόμη, αναφέρθηκε και στις μαζικές απολύσεις που είχαν πραγματοποιηθεί και στις αντικαταστάσεις των ανθρώπων αυτών από άτομα έμπιστα στο καθεστώς, «συγγενείς και ευνοούμενους, κύριον έργον των οποίων είναι η αποστολή τηλεγραφημάτων ευγνωμοσύνης και η οργάνωσις υποδοχών».

Οι στενοί συνεργάτες του Παπανδρέου, μεταξύ αυτών και ο Ανδρέας Κοκκέβης, του είχαν επισημάνει τους κινδύνους που ενείχε η απόφασή του να αποστείλει το μήνυμα. «Ένας νέος περιορισμός, θα έχη ίσως σοβαρές συνέπειες για την υγεία σας», είχε τονίσει ο Γιώργος Καρατάσης, στενός του φίλος. Ο Παπανδρέου όμως ήταν αποφασισμένος να ολοκληρώσει το εγχείρημά του, όπως φαίνεται από την απάντηση που έδωσε στον στενό του συνεργάτη: «Είμαι έτοιμος για όλες τις συνέπειες. Δεν δικαιούμαι να σιωπήσω. Θα ήταν ανανδρία εκ μέρους μου η σιωπή, όταν άλλοι σύρονται στις φυλακές και τις εξορίες. Έχω υπέρτατο καθήκον να εμψυχώσω το λαό. Είμαι ο ηγέτης του λαού και του το οφείλω» (...). Μετά την δημοσίευση του ηχητικού μηνύματος του Παπανδρέου, η χούντα πράγματι τον έθεσε σε κατ' οίκον περιορισμό, μέχρι και τις 22 Σεπτεμβρίου του 1968⁹².

Τη νύχτα της 23^{ης} προς την 24^η Οκτωβρίου του 1968 ο Γ. Παπανδρέου μεταφέρθηκε στο νοσοκομείο «Ευαγγελισμός», με συμπτώματα γαστρορραγίας. Μερικές ημέρες αργότερα, όπως ήδη σημειώθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ο Παπανδρέου έφυγε από τη ζωή λόγω θρόμβωσης στον εγκέφαλο⁹³.

⁹² Α. Κοκκέβης, *ό.π.*, σ. 68.

⁹³ Σ. Γρηγοριάδης, *ό.π.*, σ. 117.

3.2. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο «Νέστορας» της ελληνικής πολιτικής

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος ήταν ένας πολιτικός που προερχόταν από τον συντηρητικό χώρο, πιστός στους δημοκρατικούς θεσμούς και άνθρωπος που απασχολούνταν τη βία⁹⁴. Το 1935 είχε ιδρύσει το κόμμα «Εθνικό Ενωτικό», ένας τίτλος που αναδείκνυε τις προσωπικές του πεποιθήσεις για την ανάγκη της απαγκίστρωσης του ελληνικού λαού από την χαίνουσα πληγή του Διχασμού. Ο ίδιος είχε δηλώσει χαρακτηριστικά: «Έβλεπα πως δεν οδηγούμεθα παρά από το κακό στο χειρότερο με τα πάθη και τους φανατισμούς και θεώρησα καθήκον μου να μπω στην ενεργό πολιτική δράση». Κατά τη διάρκεια της Κατοχής, ο Κανελλόπουλος κινήθηκε στην κατεύθυνση της συμπαράταξης όλων των Ελλήνων κατά του εισβολέα, ενώ μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στήριξε την ομαλή λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Ενδεικτικό των αξιών του Κανελλόπουλου ήταν το βαθύ αίσθημα ευθύνης που έφερε που αποκρυσταλλώνεται στη φράση που ο ίδιος χρησιμοποιούσε για τον «πόνο της ιστορικής ευθύνης που δοκιμάζει ο αληθινός ηγέτης»⁹⁵. Ακόμη, ο ίδιος θεωρούσε τη βία ως «έκφραση ολοκληρωτικού πνεύματος και ως αντίθετη προς την ιδέα του Νόμου, του Διαλόγου και της Δημοκρατίας»⁹⁶.

Μετά την ήττα του Κωνσταντίνου Καραμανλή από τον Γεώργιο Παπανδρέου στις εκλογές του 1963, ο πρώτος παραιτήθηκε από την προεδρία της ΕΡΕ, την οποία παραχώρησε στον Π. Κανελλόπουλο. Ο Κανελλόπουλος παρείχε την υποστήριξή του στις τρεις κυβερνήσεις των Γεωργίου Αθανασιάδη – Νόβα, Ηλία Τσιριμώκου και Στέφανου Στεφανόπουλου, μελών της ΕΚ που δεν είχαν αποδεχτεί την γραμμή του Γ. Παπανδρέου και προχώρησαν στη συγκρότηση των λεγόμενων κυβερνήσεων των αποστατών. Η συνεννόηση των Γ. Παπανδρέου και Π. Κανελλόπουλου στα τέλη του 1966 σχετικά με την ανάγκη να προκύψει μια κυβέρνηση που θα προερχόταν από την λαϊκή βούληση, είχε ως συνέπεια να αποσύρει ο Κανελλόπουλος την υποστήριξή του στην κυβέρνηση Στεφανόπουλου, κίνηση που οδήγησε στην πτώση του τελευταίου. Λίγο αργότερα ο βασιλιάς Κωνσταντίνος ανέθεσε στον Κανελλόπουλο να σχηματίσει κυβέρνηση με στόχο να

⁹⁴ Ε. Αμπατζή (επιμ.), *Οι Αχαιοί Προθυπουργοί. Παναγιώτης Κανελλόπουλος (1902-1986)*, Αθήνα 2008, σ.

⁹⁵ Ε. Αμπατζή (επιμ.), «Παναγιώτης Κανελλόπουλος», ό.π., σ. 13.

⁹⁶ Ν. Κουράκης, «Βία και Δημοκρατία. Η πνευματική παρακαταθήκη του Παναγιώτη Κανελλόπουλου», *Foreign Affairs*, Ιούλιος 2012, σ. 86.

δρομολογηθούν οι διαδικασίες για την διεξαγωγή εθνικών εκλογών τον Μάιο του 1967. Το παλάτι προσδοκούσε χωρίς αμφιβολία ότι ο επικεφαλής της ΕΡΕ θα κατόρθωσε να επικρατήσει της ΕΚ, τόσο διάστημα όσο ήταν απαραίτητο για να επιβληθεί η απλή αναλογική που εξυπηρετούσε τα συμφέροντα του παλατιού⁹⁷.

Ο Κανελλόπουλος ήταν λοιπόν πρωθυπουργός της χώρας το ξημέρωμα της 21^{ης} Απριλίου και εκείνος που θα την οδηγούσε στις εθνικές εκλογές του Μαΐου 1967. Κατά συνέπεια, βρέθηκε στο στόχαστρο των συνταγματαρχών. Συνελήφθη πάραυτα ενώ βρισκόταν στο σπίτι του και έτυχε κακής μεταχείρισης από τους πρωτεργάτες του πραξικοπήματος⁹⁸. Στην *Καθημερινή* αναρωτιόντουσαν «Τι είδους άνθρωποι είναι αυτοί που φέρονται έτσι στον Παναγιώτη Κανελλόπουλο (...), έναν άνθρωπο που είναι όχι μόνον ο Πρωθυπουργός της χώρας, αλλά ένας πολιτικός πάντα συνδεδεμένος με τις ένοπλες δυνάμεις»⁹⁹. Αλλά αφέθηκε γρήγορα ελεύθερος, μέχρι και τις 29 Σεπτεμβρίου 1967, όταν έσπασε τη σιωπή του και εξαπέλυσε δριμεία κριτική εναντίον του καθεστώτος¹⁰⁰. Τη μέρα εκείνη, ο Κανελλόπουλος ήταν εκείνος που διαμόρφωσε την στάση της συντηρητικής παράταξης απέναντι στο καθεστώς.

Τον Σεπτέμβριο του 1967, λοιπόν, ο Κανελλόπουλος έκανε τις πρώτες του δηλώσεις απέναντι στο καθεστώς και ουσιαστικά έδωσε έναυσμα της αντιστασιακής δράσης. Ο ίδιος τόνισε ότι μετά την παρέλευση πέντε μηνών παραμονής των συνταγματαρχών στην εξουσία, υπομονής και καλοπιστίας που έδειξε, όσον αφορά την πραγματοποίηση των στόχων που είχε εξαγγείλει το καθεστώς, μπορούσε να υποστηρίξει με σιγουριά ότι το μόνο που είχε να περιμένει κανείς από το καθεστώς ήταν η καταστρατήγηση κάθε επίφασης δημοκρατίας και νομιμότητας. Στις 27 Σεπτεμβρίου ο Κανελλόπουλος προχώρησε σε μια τολμηρή κίνηση. Κάλεσε στην οικία του τους ανταποκριτές των ξένων πρακτορείων ειδήσεων που βρίσκονταν στην Ελλάδα και προχώρησε σε μια επίσημη τοποθέτηση ενώπιον τους για την πολιτική κατάσταση στη χώρα. Τόνισε την ανελευθερία λόγο που επικρατούσε στη χώρα, τόσο σε επίπεδο ατομικό όσο και σε επίπεδο συλλογικό. Με άλλα λόγια, οποιοδήποτε τολμούσε να ασκήσει κριτική στους συνταγματάρχες, θα ερχόταν αντιμέτωπος με τις

⁹⁷ Α. Παπαγελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας. Ο αμερικανικός παράγων 1947-1967*, Αθήνα 2017, σ. 298.

⁹⁸ Κ. Σβολόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 32.

⁹⁹ Δ. Παπαδημητρίου, «Αντιδικτατορικές κινήσεις και οργανώσεις: ο συντηρητικός χώρος», στο Β. Καραμανωλάκης (επιμ.), *Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα. Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974*, Τα Νέα, Αθήνα 2010, σ. 136.

¹⁰⁰ Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 392.

πολιτικές διώξεις που θα ενεργοποιούνταν εναντίον λόγω του στρατιωτικού νόμου που υφίστατο. Σε συλλογικό επίπεδο, η δημοσίευση τέτοιων κριτικών στον ελληνικό Τύπο καθίστατο αδύνατο λόγω της λογοκρισίας που είχε επιβληθεί. Οι χαρακτηρισμοί «φαύλος» και «διεφθαρμένος» ήταν αυτοί που θα συνόδευαν αυτούς που θα ύψωναν τον τόνο της φωνής τους¹⁰¹.

Στο κείμενο που συντάχθηκε και μοιράστηκε στους εκπροσώπους του διεθνούς Τύπου, ο Κανελλόπουλος επεσήμανε ότι το καθεστώς των Συνταγματαρχών ήταν κίβδηλο και εξαπάτησε τους υποστηρικτές του. Το επιχείρημα ότι η «παρέμβασή» τους πραγματοποιήθηκε με για να βγάλει τη χώρα από το «χάος» ήταν σαθρό. Όπως σημείωσε χαρακτηριστικά: *«Τούτο [το πολιτικό χάος] δεν είναι αληθές, διότι απλούστατα δεν υπήρχε χάος. Η πολιτική ζωή ήτο, βεβαίως, τεταραγμένη, ωρισμένα στοιχεία εκινούντο κατά τρόπον διαταράσσοντα την γαλήνην της χώρας και την ομαλήν λειτουργίαν του δημοκρατικού πολιτεύματος, αλλά υπήρχε κυβέρνηση αποφασισμένη κάθε ενέργεια ταραξιών να αντιμετωπίση και την ελευθέραν εκδήλωσιν της θελήσεως του Ελληνικού Λαού να εγγυηθή και να εξασφαλίση»*¹⁰². Κατά συνέπεια, οι όποιες διακηρύξεις του καθεστώτος της 21^{ης} Απριλίου 1967 για αποκατάσταση της ομαλότητας στην Ελλάδα όχι μόνο δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα, αλλά το μέλλον προβλεπόταν δυσοίωνα: *«η χώρα εισήλθεν εις περίοδον ανεξέλεγκτων επεξεργασιών της κοινής γνώμης»* που θα κατέληγε σε όλεθρο με επίφαση την αόρατη απειλή ενός κομμουνιστικού κινδύνου. Με τον τρόπο αυτό, ο Κανελλόπουλος αποδόμησε τον μύθο της χούντας περί κομμουνιστικής απειλής, όπως έπραξε στη συνέχεια και ο Γ. Παπανδρέου¹⁰³.

Οι «περίεργες» και «πρωτοφανούς δριμύτητος» δηλώσεις του Παν. Κανελλόπουλου εναντίον της «Επανάστασεως», όπως ανέφερε σε πρωτοσέλιδη αναφορά της η εφημερίδα *Ταχυδρόμος* στις 28 Σεπτεμβρίου 1967, δεν δημοσιεύθηκαν στον ελληνικό Τύπο. Συμπληρώθηκε δε ότι ο Κανελλόπουλος προτίμησε να απευθυνθεί στον διεθνή Τύπο παρά στην νεολαία της ΕΡΕ, για να θέσει σε κίνδυνο τους νέους¹⁰⁴. Δύο μέρες μετά, σε άρθρο της, η εφημερίδα *Μακεδονία* υποστήριζε ότι

¹⁰¹ Δ. Αλικινιώτης (επιμ.), *Κείμενα Παναγιώτη Κανελλόπουλου από τον Αγώνα εναντίον της Δικτατορίας 1967-1974*, Αθήνα 1987, σ. 51.

¹⁰² Δ. Αλικινιώτης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 52-53.

¹⁰³ Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 393.

¹⁰⁴ *Ταχυδρόμος*, «Αι περίεργαι δηλώσεις του κ. Παν. Κανελλόπουλου», 28 Σεπτεμβρίου 1967, αρ. φ. 229, σ. 1.

οι δηλώσεις του Κανελλόπουλου έγιναν δεκτές με δυσμένεια στους ομογενείς των ΗΠΑ, καθώς «αφίστανται των πραγματικών γεγονότων». Μάλιστα, στο ίδιο άρθρο, έγινε λόγος και για δυσμένεια εκ μέρους «πολιτικών κύκλων, οι οποίοι δεν πρόσκεινται προς την Επανάσταση», καθώς μέσω των δηλώσεων του Κανελλόπουλου επιβεβαιώθηκε ότι η «η ελληνική κυβέρνηση έχει εξαντλήσει παν όριον επιείκας και υπομονής έναντι των ανδρών εκείνων οι οποίοι είναι υπεύθυνοι διά το πολιτικόν, οικονομικόν και εθνικόν χάος, το οποίον υπήρχε μέχρι της ημέρας της επαναστάσεως»¹⁰⁵.

Μία μέρα μετά, ο Παττακός, απάντησε στον Κανελλόπουλο επικαλούμενος ρητά από αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, που όμως δεν αντιστοιχούσαν με το μήνυμα καταδίκης που ο ίδιος ήθελε να περάσει. Συμπλήρωσε δε, ότι ο Κανελλόπουλος με τις δηλώσεις του αθέτησε την υπόσχεσή του περί μη εναντίωσης στο στρατιωτικό καθεστώς. Ακόμη, στις 29 Σεπτεμβρίου και ενώ βρισκόταν σε περιοδεία στην Κρήτη προέβη σε δηλώσεις χωρίς όμως να αναφερθεί ονομαστικά στον Κανελλόπουλο. Επεσήμανε, μεταξύ άλλων, ότι «οι αδιόρθωτοι νοσταλγοί (...), όσοι θελήσουν να στρέψουν την κεφαλήν των προς τα Σόδομα και Γόμορα του φαύλου παρελθόντος θα μεταβληθούν εις στήλην άλατος»¹⁰⁶. Οι κεκαλυμμένες απειλές του Παττακού δεν πτόησαν βέβαια τον Κανελλόπουλο που επανήλθε αναφέροντας ότι ο στρατιωτικός νόμος που είχε κηρυχτεί δεν αποτελούσε εμπόδιο για την ελευθερία του λόγου του. Η συνείδηση του Κανελλόπουλου του επέβαλε να συνεχίσει τις προσπάθειες να δείξει στον ελληνικό λαό τον κίνδυνο που διέτρεχε η χώρα λόγω της ανικανότητας των συνταγματαρχών. Παράλληλα, διέψευσε όσα είχε ισχυριστεί ο Παττακός περί υπόσχεσής του ίδιου να μην εναντιωθεί στο καθεστώς και κατηγόρησε τον Παττακό για πολιτική τύφλωση¹⁰⁷. Τα παραπάνω βέβαια οδήγησαν ταχέως στον κατ' οίκον αποκλεισμό του, στον οποίο και παρέμεινε μέχρι τις αρχές του 1968, για να τεθεί εκ νέου τον Απρίλιο του ίδιου χρόνου, όπως θα δούμε παρακάτω¹⁰⁸. Τον Δεκέμβριο του

¹⁰⁵ *Μακεδονία*, «Δυσμενώς απήχησαν εις Ηνωμ. Πολιτείας αι δηλώσεις του Παν. Καλλόπουλου. Αφίστανται των πραγματικών γεγονότων», αρ. φ. 17.949, σ. 8.

¹⁰⁶ *Μακεδονία*, «Προϋπόθεση του σύγχρονου κράτους αποτελεί η χρηστή διοίκησης του και το κατάλληλον ανθρώπινον υλικόν», 29 Σεπτεμβρίου 1967, αρ. φ. 17.949, σ. 7.

¹⁰⁷ Δ. Αλικινιώτης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 55.

¹⁰⁸ Κ. Σβολόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 73.

1967, όπως και ο Γ. Παπανδρέου είχε αποστείλει δήλωση υποστήριξης στον βασιλιά για το επικείμενο αντικίνημα εναντίον των πραξικοπηματιών¹⁰⁹.

Αμέσως μετά την παύση του αποκλεισμού του ο Κανελλόπουλος στράφηκε εκ νέου εναντίον του καθεστώτος. Τον Απρίλιο του 1969 με επιστολή του τον πρόεδρο της Ακαδημίας Αθηνών, Αμίλκα Αλιβιζάτο, του εφιστούσε την προσοχή για την αποδοχή του εορτασμού σε ένα πνευματικό χώρο, οι αρχές του οποίου απείχαν παρασάγγας από τον αυταρχισμό του δικτατορικού καθεστώτος. Ζήτησε δε, να εξεταστεί το ζήτημα του εορτασμού από την Σύγκλητο, σημειώνοντας ουσιαστικά ότι στο μέλλον το όργανο αυτό θα κληθεί να δικαιολογήσει την απόφαση της υποστήριξης στο καθεστώς¹¹⁰.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Κανελλόπουλος δεν σκέφθηκε ποτέ να εγκαταλείψει τη χώρα. Αυτό είχε δηλώσει σε συνέντευξή του στον Θεόδωρο Κουλουμπή τις δύο φορές που συναντήθηκαν στη διάρκεια της χούντας. Οι πολιτικοί βρίσκονταν υπ' ατμών για να οδηγήσουν την χώρα σε εκλογές, μόλις τους δινόταν η κατάλληλη ευκαιρία. Στην ίδια συνέντευξη, ο Κανελλόπουλος δήλωσε ότι συνεργαζόταν στενά με τους Μαύρο και Παπασύρου. Τον Ιούνιο του 1969 ο Κανελλόπουλος απεύθυνε «βαρυσήμαντη επιστολή» στον Κωνσταντίνο Καραμανλή, την πρώτη μετά την επιβολή της δικτατορίας. Η επιστολή αυτή αποτελούσε ταυτόχρονα και μια εμπειριστατωμένη έκθεση για τις εξελίξεις στην Ελλάδα καθώς και των προβληματισμών που είχε ο Κανελλόπουλος για τον τρόπο χειρισμούς της κατάστασης. Στην επιστολή αυτή σημείωσε ότι ήταν αναγκαία η συνεργασία με την Ένωση Κέντρου και συγκεκριμένα με τους κεντρικούς πολιτικούς που βρίσκονταν στην Ελλάδα, ενώ άφησε στην κρίση του Καραμανλή το ενδεχόμενο συνεργασίας με τον Ανδρέα Παπανδρέου. Ο Καραμανλής στην απαντητική επιστολή του τού επισήμανε ότι πρέπει να πιέσει τις καταστάσεις για να αναδειχθεί εκπροσώπηση από την πλευρά της ΕΚ. «Εν ανάγκη, βοήθησε προσωπικώς τον Μαύρο να καθιερωθή», έγραψε ο πρώην πρωθυπουργός και ιδρυτής της ΕΡΕ. «Καλέστε και τους λεγόμενους Αποστάτας στην συνεργασία γιατί αυτήν την στιγμή δεν υπολογίζεται η δύναμις των κομμάτων αλλά οι επώνυμοι που θα διεξαγάγουν τον αγώνα. Και οι επώνυμοι του Κέντρου είναι οι Αποστάται»¹¹¹.

¹⁰⁹ Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 396.

¹¹⁰ Δ. Αλικανιώτης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 65-68.

¹¹¹ Κ. Σβολόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 111.

Στις επόμενες σελίδες θα αναδειχθούν και οι συντονισμένες ενέργειες των πολιτικών αυτών ανδρών, που στάθηκαν ενωμένοι απέναντι στο δικτατορικό καθεστώς¹¹².

3.3. Γεώργιος Μαύρος, ένας πολυπράγμων κεντρώος

Ο Γεώργιος Μαύρος αποτελεί μία από τις σημαντικότερες πολιτικές φιγούρες του κεντρώου χώρου της εποχής. Γεννημένος στο Καστελόριζο, αποφοίτησε από τη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, ενώ στη συνέχεια μετέβη στο Βερολίνο όπου και συνέχισε τις σπουδές του. Υπουργοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1945 και έκτοτε παρέμεινε στην πολιτική μέχρι και τη δεκαετία του. Το 1964 και ενώ ήταν Υπουργός Συντονισμού, παραιτήθηκε από τη θέση του και ανέλαβε τα ηνία της Εθνικής Τράπεζας μέχρι και το 1966¹¹³. Επί θητείας δημιουργήθηκε ένα από τα σημαντικότερα ιδρύματα, το Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Μετά τον θάνατο του Γ. Παπανδρέου, ο Μαύρος ανέλαβε την ηγεσία της Ένωσης Κέντρου και υιοθέτησε τη θέση της κατηγορηματικής απόρριψης του καθεστώτος¹¹⁴. Εξαρχής βέβαια είχε δείξει την αντίθεσή του ενάντια στο δικτατορικό καθεστώς, γι αυτό και εκτοπίστηκε στη Γυάρο. Όπως σημειώθηκε και παραπάνω, ο Καραμανλής είχε παροτρύνει τον Κανελλόπουλο να συνεργαστεί με τον Μαύρο και να τον πείσει να αναλάβει τα ηνία της ΕΚ. Τον Απρίλιο του 1973 ο Καραμανλής καταφέρθηκε ανοιχτά εναντίον του καθεστώτος, επισημαίνοντας την ανάγκη να παραδώσουν οι στρατιωτικοί τα ηνία της χώρας στους πολιτικούς. Οι δηλώσεις του δημοσιεύθηκαν στις εφημερίδες *Βραδυνή* και *Θεσσαλονίκη*. Ο Μαύρος έσπευσε να σχολιάσει τις δηλώσεις του Καραμανλή: *Αι δηλώσεις του κ. Κ. Καραμανλή αποτελούν μίαν ύστατην προειδοποίησιν περί της ανάγκης να εξέλθῃ το ταχύτερον η χώρα από το εθνικόν αδιέξοδον, εις το οποίον ευρίσκεται. Τα δικτατορικά καθεστώτα, μη έχοντα δυνατότητα εξελίξεως, οδηγούν με μαθηματικὴν ακρίβειαν εις συμφοράν. Η Ιστορία διδάσκει ὅτι καμία δικτατορία δεν εἶχε καλὸ τέλος*¹¹⁵.

¹¹² Θ. Α. Κουλουμπής, ...71...74: Σημειώσεις ενός πανεπιστημιακού, Αθήνα 2002, σ. 118.

¹¹³ *Τραπεζιτική*, «Ο κ. Γεώργιος Μαύρος ανέλαβε την διοίκησιν της Τραπέζης», 1^η Ιουλίου 1964, Αρ.φ. 256 (350), σ.1. Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 195.

¹¹⁴ Κ. Κορνέτης, *Τα παιδιά της δικτατορίας*, Αθήνα 2015, σ. 101.

¹¹⁵ Κ. Σβολόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 174.

Ο Μαύρος μαζί με τον Κανελλόπουλο υπήρξαν οι πολιτικοί εκπρόσωποι στις Επιτροπές Αποκατάστασης της Δημοκρατικής Νομιμότητας, μιας πρωτοβουλίας που ως εμπνευστή είχε τον Ι. Ζίδη. Οι επιτροπές συγκροτήθηκαν για να οργανώσουν τον αγώνα ενάντια στην διεξαγωγή του δημοψηφίσματος του Ιουλίου του 1973¹¹⁶ και αποτέλεσαν ακόμη μια πράξη πολιτικής διαμαρτυρίας και αντίστασης. Όπως αναφέρθηκε ο Μαύρος εκτοπίστηκε στη Γυάρο αλλά και στα Γρεβενά και στη Σκόπελο. Η τελευταία εντολή σύλληψης του Μαύρου δόθηκε στα μέσα Μαρτίου του 1974¹¹⁷. Η δράση του υπήρξε πολύπλευρη και σε συντονισμό με τον Κανελλόπουλο, τον Κοκκέβη και τον Παπασπύρου, όπως θα αναλύθει παρακάτω.

3.4. Δημήτρης Παπασπύρος, ο τελευταίος Πρόεδρος της Βουλής πριν την επιβολή της δικτατορίας.

Ο Δημήτρης Παπασπύρος ήταν ο τελευταίος Πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων, πριν την κατάλυση της δημοκρατίας τον Απρίλιο του 1967. Είχε νομικές σπουδές και είχε διατελέσει Υπουργός στην κυβέρνηση Πλαστήρα το διάστημα 1951-1952. Υπήρξε Υπουργός Προεδρίας της Κυβέρνησης το διάστημα 1964-1965, μέχρι που ανέλαβε καθήκοντα Υπουργού Δικαιοσύνης. Σε αυτή τη θέση υπηρέτησε για μερικούς μήνες, στις κυβερνήσεις των αποστατών Γεώργιου Αθανασιάδη – Νόβα, Ηλία Τσιριμώκου και Στέφανου Στεφανόπουλου διαδοχικά. Ήταν πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων, τόσο στην κυβέρνηση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου όσο και νωρίτερα στην κυβέρνηση του Ιωάννη Παρασκευόπουλου και του Στέφανου Στεφανόπουλου, γι' αυτό και θεωρούνταν «αποστάτης».

Εξ αρχής καταφέρθηκε εναντίον της χούντας. Ο Κουλουμπής που τον είχε συναντήσει αρκετές φορές στη διάρκεια της επταετίας, τον χαρακτήρισε ως «ηλικιωμένο, έξυπνο, πνευματώδη, εργένη, μεγάλο κουτσομπόλη (με φωτογραφική μνήμη), αλλά και ορμητικά σκληρό όταν ήταν ανάγκη»¹¹⁸. Είχε επισκεφθεί τις ΗΠΑ προκειμένου να καταγγείλει το στρατιωτικό καθεστώς και να βολιδοσκοπήσει την κατάσταση σχετικά με τις διαθέσεις τους¹¹⁹. Τον Απρίλιο του 1971 ο Παπασπύρου μαζί με τους Ε. Κοθρή, Γ. Μπακτατσέλο, Ζ. Παπαλαζάρου και Θ. Ρέντη,

¹¹⁶ Κ. Σβολόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 181.

¹¹⁷ Α. Ρενιέρης, *ό.π.*, σ. 58.

¹¹⁸ Θ. Α. Κουλουμπής, *ό.π.*, σ. 137.

¹¹⁹ Θ. Α. Κουλουμπής, *ό.π.*, σ. 217. ε

κατήγγειλαν την παράταση του δικτατορικού καθεστώτος υπογραμμίζοντας ότι ο «ελληνικός λαός εν τω συνόλω του έχει πλήρη συνείδησιν των συμφορών που τον επαπειλούν με την διατήρησιν περαιτέρω ενός αντιλαϊκού, ανελεύθερου και ασυνάρτητου καθεστώτος». Τόνισαν ότι η επιστροφή του βασιλιά και ο σχηματισμός μιας οικουμενικής κυβέρνησης με επικεφαλής τον Κ. Καραμανλή θα εξασφάλιζε την ομαλή μετάβαση της χώρας στον κοινοβουλευτισμό, στον Ελεύθερο Κόσμο και την ευρωπαϊκή οικογένεια¹²⁰.

Ο Παπασπύρος, ο Μαύρος και ο Κανελλόπουλος ήταν μεταξύ των πολιτικών ανδρών που βρέθηκαν ως μάρτυρες υπεράσπισης των μελών της αντιδικτατορικής οργάνωσης Δημοκρατική Άμυνα. Η Δημοκρατική Άμυνα είχε δημιουργηθεί τις πρώτες ημέρες μετά την κατάλυση της δημοκρατίας από άτομα που πρόσκειντο στον Κεντρώο και Κεντροαριστερό χώρο. Σκοπός τους ήταν η ανατροπή του δικτατορικού καθεστώτος και η αποκατάσταση της δημοκρατίας στην χώρα, μεταχειριζόμενοι κάθε μέσο. Μέλη της οργάνωσης αυτής, μεταξύ πολλών άλλων, ήταν ο Βασίλης Φίλιας, ο Χαράλαμπος Πρωτόπαπας, ο Σάκης Καραγιώργας, ο αντιστράτηγος Ε. Γ. Ιορδανίδης και ο Γιώργος Μαγκάκης. Τον Ιούλιο του 1969, εξερράγη εκρηκτικός μηχανισμός στο σπίτι του Καραγιώργα, με αποτέλεσμα να συλληφθεί ο ίδιος και στη συνέχεια και άλλα μέλη της οργάνωσης. Αξίζει να σημειωθεί εδώ, ότι η είδηση αυτή κυκλοφόρησε σε όλο τον κόσμο και συνέβαλε στην όξυνση της εχθρικής στάσης που διατηρούσαν οι ευρωπαίοι ηγέτες εναντίον της Ελλάδας, συμβάλλοντας στην απόφαση για την αποπομπή της από το Συμβούλιο της Ευρώπης, τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου, όπως αναλύθηκε ανωτέρω.

Ο Κανελλόπουλος υπερασπίστηκε τον Ιορδανίδη, στρατιωτικό με τον οποίο είχε συνεργαστεί κατά τη διάρκεια της Κατοχής, εναντίον των κατακτητών. Σημείωσε ότι επρόκειτο για έναν «άριστο αξιωματικό και τίμιο άνδρα». Για τον Πρωτόπαπα, που ήταν παλαιό μέλος του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος, ο Κανελλόπουλος σημείωσε ότι μιλά για έναν γενναίο άνδρα που επίσης είχε υπερασπιστεί την πατρίδα του στη διάρκεια της Κατοχής. Τέλος, κλήθηκε να μιλήσει και για τον Μαγκάκη, του οποίου το ηθικό ανάστημα ξεχώριζε, όπως τόνισε. Ολοκληρώνοντας την υπερασπιστική του γραμμή, ο Κανελλόπουλος κατέστησε σαφές ότι η βία που μεταχειρίστηκαν οι κατηγορούμενοι ήταν απόρροια της χρήσης βίας που

¹²⁰ Κ. Σβολόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 145-146.

χρησιμοποίησαν πρώτοι οι συνταγματάρχες όταν κατέλυσαν την δημοκρατία. Η κατάλυση της δημοκρατίας απέκλειε από τους πολίτες άλλους τρόπους διαμαρτυρίας, με αποτέλεσμα να αναζητηθούν άλλες οδοί για να εκφραστεί η αντίδραση και η Αντίσταση στο στρατιωτικό καθεστώς¹²¹. Τον Αύγουστο του 1973, ο Άρειος Πάγος κάλεσε τον Παπασπύρο να καταθέσει ως μάρτυρας υπεράσπισης μαζί με τον Ανδρέα Κοκκέβη, τη δράση του οποίου εξετάζουμε στην επόμενη ενότητα.

3.5. Ανδρέας Κοκκέβης, ένα από ιδρυτικά μέλη της ΕΚ.

Ο Ανδρέας Κοκκέβης ήταν ένας από τους λίγους τολμηρούς συνομιλητές του Γ. Παπανδρέου κατά τη διάρκεια που ο τελευταίος βρισκόταν απομονωμένος στην οικία του, στο Καστρί. Ο Παπανδρέου είχε ζητήσει τη συμβουλή του Κοκκέβη για το ηχογραφημένο μήνυμα που μεταδόθηκε την 21^η Απριλίου του 1968. Ο Κοκκέβης, μαζί με τον Νικόλαο Μπακόπουλο, κατόρθωσαν να πείσουν τον Γέρο της Δημοκρατίας να τροποποιηθεί από το ηχογραφημένο μήνυμα το μέρος που αναφερόταν στις Ένοπλες Δυνάμεις. Το επιχείρημά τους, ότι η συμπερίληψη του συγκεκριμένου τμήματος, θα είχε ως αποτέλεσμα να οδηγηθεί ο Παπανδρέου στο στρατοδικείο, ήταν ορθό. Ο Κοκκέβης ενήργησε για να προστατεύσει τον άνθρωπο που αποτελούσε σύμβολο του δημοκρατικού πολιτεύματος και αυτή βέβαια ήταν μόνο μία από τις ενέργειές του στη διάρκεια της δικτατορικής διακυβέρνησης¹²².

Μετά το θάνατο του Γ. Παπανδρέου παρέμεινε βέβαια στον Κεντρώο χώρο που είχε πια επικεφαλής τον Γ. Μαύρο και μαζί με άλλους βουλευτές του χώρου συνυπέγραψε πλήθος διακηρύξεων που καταφέρονταν εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος. Οι ενέργειές του φωτίζονται περισσότερο στην επόμενη ενότητα.

3.6. Κοινές ενέργειες των τεσσάρων ανδρών κατά τη διάρκεια της δικτατορίας

Σε όλη τη διάρκεια της επταετούς δικτατορίας οι Κανελλόπουλος, Μαύρος, Κοκκέβης και Παπασπύρου είχαν υπογράψει αμέτρητες διακηρύξεις εναντίον του στρατιωτικού καθεστώτος. Όπως δήλωσε ο ίδιος ο Κανελλόπουλος, μετά την 21^η Απριλίου η ΕΡΕ είχε «προκαλέσει το σεβασμό και την εμπιστοσύνη όλων, με τον αγώνα κατά της δικτατορίας. Επίσης, είχα συνεργαστεί στενά με την Ένωση

¹²¹ Δ. Αλικανιώτης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 73.

¹²² Α. Κοκκέβης, *ό.π.*, σ. 69.

Κέντρου». Ο ίδιος υπέγραφε ως αρχηγός της ΕΡΕ, ο Μαύρος και ενίοτε ο Ζίγδης υπέγραφαν ως εκπρόσωποι της ΕΚ, ενώ ο Παπασπύρου υπέγραφε ως ο τελευταίος πρόεδρος της δημοκρατίας. Λόγω της «θαυμάσιας στάσης» που είχε τηρήσει, η συμμετοχή του Παπασπύρου στην αποστασία του 1965 μετατράπηκε σε μια μακρινή ανάμνηση, σύμφωνα με τον Κανελλόπουλο¹²³.

Στις παραμονές της πρώτης επετείου του πραξικοπήματος αλλά και λίγες μέρες μετά, οι Κανελλόπουλος, Μαύρος και Παπασπύρου είχαν καταφερθεί εναντίον του στρατιωτικού καθεστώτος με σκληρές εκφράσεις, γεγονός που οδήγησε στον κατ' οίκον περιορισμό τους. Μαζί και με άλλους πολιτικούς, όπως οι Ιωάννης Ζίγδης, ο Κωνσταντίνος Παπακωνσταντίνου, ο Παναγής Παπαληγούρας, ο Γεώργιος Ράλλης, υπέγραφαν κοινές διακηρύξεις στις οποίες καταδίκασαν ενέργειες του καθεστώτος. Ο Ζίγδης ήταν εκείνος που έπεισε τους Κανελλόπουλο και Μαύρο να ενώσουν τις δυνάμεις του ενάντια στο στρατιωτικό καθεστώς. Αποτέλεσμα των ενεργειών του ήταν να κυκλοφορήσει κοινή διακήρυξη των Κανελλόπουλου, Μαύρου και Ζίγδη την παραμονή της εθνικής επετείου της 25^{ης} Μαρτίου του 1971. Το μήνυμά τους, οι πολιτικοί άνδρες απευθύνθηκαν στον ελληνικό λαό με αφορμή την επέτειο των 150 χρόνων από την ελληνική επανάσταση του 1821. Έγραψαν, μεταξύ άλλων: *Εκατόν πενήντα χρόνια μετά την έναρξιν του επικού αγώνος των Ελλήνων διά την εθνικήν ανεξαρτησίαν και την πολιτικήν ελευθερίαν των, ο Ελληνικός λαός δεν είναι ελεύθερος. Υπό καθεστώσ, που μας έχει σταρήσει επί ολόκληρον τετραετίαν όχι μόνον των πολιτικών ελευθεριών, αλλά και των στοιχειωδών εγγυήσεων διά τα ανθρώπινα δικαιώματα, καλούμεθα να εορτάσωμεν την εκατοστήν πενηκοστήν επέτειον της 25^{ης} Μαρτίου 1821. Και εορτάζομεν όλοι. Όχι εις τας εκδηλώσεις που οργανώνει το καθεστώς. Την εορτάζομεν, άλλοι εις τα φυλακάς, άλλοι εξόριστοι μακράν των εστιών μας, άλλοι υπό την συνεχή παρακολούθησιν των μυστικών οργάνων του καθεστώτος και την απειλήν συλλήψεων και διώξεων. (...). Επείγουσα εθνική ανάγκη επιβάλλει να εξέλθῃ ἡ χώρα μας ἀπὸ το ἀδιέξοδον, εις το οποίον ενεπλάκη (...). Ἡ Ἑλλάς πρέπει να επιστρέψῃ στους κόλπους της Ευρώπης, όπου ανήκει και όπου μόνον είναι δυνατόν να διασώσῃ τας παραδόσεις της και την ιστορικήν της αποστολήν*¹²⁴.

¹²³ Π'. Κανελλόπουλος, *Η ζωή μου*, Αθήνα 1985, σ. 197.

¹²⁴ Ι. Ζίγδης, *ό.π.* σ. 282-285.

Τον Μάρτιο του 1970 οι Κανελλόπουλος, Παπασπύρος και Μαύρος κλήθηκαν ως μάρτυρες υπεράσπισης στη δίκη που λάμβανε χώρα εναντίον του Ι. Ζίγδη για το δημοσίευμά του στην εφημερίδα Έθνος, σχετικά με το Κυπριακό. Η κατηγορία που διατυπώθηκε εναντίον των κατηγορουμένων ήταν για διασπορά ψευδών ειδήσεων. Ο Κανελλόπουλος τόνισε στην κατάθεσή του ότι μετά την εξέταση του σχετικού άρθρου, διαπίστωσε ότι δεν επρόκειτο για διασπορά ψευδών ειδήσεων, διότι δεν υπήρχε είδηση. Συμπλήρωσε ότι η γνώμη του Ζίγδη δόθηκε ως απάντηση σε ερώτηση που του έγινε, και δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως αντεθνική, καθώς κάνει λόγο για εθνική ενότητα και για την δημιουργία μιας κυβέρνησης που θα αντιμετώπιζε ένα εθνικό θέμα¹²⁵.

Στη δίκη στου Ι. Ζίγδη, ο Μαύρος στην κατάθεσή του ακολούθησε παρόμοια υπερασπιστική γραμμή με αυτή του Κανελλόπουλου. «Έχω διαβάσει το δημοσίευμα και δεν υπάρχει είδησις», ανέφερε ο πρώην υπουργός, συμπληρώνοντας ότι ο Ζίγδης εξέφραζε απλώς την άποψή του για ένα θέμα που ήταν καίριο και περνούσε ακόμη μια κρίση. «Ένας πολιτικός έχει καθήκον να εκφέρει γνώμη διά να προβλεφθή μια κατάσταση», τόνισε ο Μαύρος. Στην ερώτηση του Ζίγδη, αν ένας πολιτικός ή ένας απλός πολίτης έχει το δικαίωμα να εκφράσει την άποψή του, όταν πιστεύει ότι υπάρχει εθνικός κίνδυνος, ο Μαύρος απάντησε: «Άλλοίμονο. Θα ήταν εθνική παρακμή και σήψις, αν ένας πολιτικός δεν έλεγε την γνώμη του εις ένα εθνικόν ζήτημα»¹²⁶. Μετά την καταδίκη και την φυλάκιση του Ζίγδη, ο Μαύρος με επιστολή του στον Υπουργό Δικαιοσύνης Άγγελο Τσουκαλά, ζητούσε την αποφυλάκιση του κεντρικού πολιτικού. Ενώ οι άλλοι καταδικασθέντες είχαν αφεθεί ελεύθεροι μέχρι τον Ιούνιο του 1971, ο Ζίγδης παρέμενε στη φυλακή. Το γεγονός αυτός χαρακτήρισε ο Μαύρος ως «πολιτικώς και νομικώς και ηθικώς απαράδεκτον». Μάλιστα, τόνισε ότι η περαιτέρω κράτηση του Ζίγδη έδειχνε ότι ο πρώην υπουργός κρατούνταν ως όμηρος. Η απάντηση του Τσουκαλά, που επικαλέστηκε την αποδοχή της καταδίκης από τον Ζίγδη, που δεν κίνησε τις διαδικασίες για την αποφυλάκισή του, προκάλεσε την οργή του Μαύρου. Σε ανταπάντησή του, τόνισε για ακόμη μια φορά ότι η παραμονή του Ζίγδη στη φυλακή δημιουργούσε ένα πελώριο πολιτικό και ηθικό ζήτημα και κατέρριψε τα νομικά επιχειρήματα του Τσουκαλά περί αδράνειας του Τσουκαλά¹²⁷.

¹²⁵ Ι. Ζίγδης, *ό.π.* σ. 96-97.

¹²⁶ Ι. Ζίγδης, *ό.π.* σ. 99-100.

¹²⁷ Ι. Ζίγδης, *ό.π.* σ. 232-239.

Ο Παπασπύρου ήταν ο τρίτος κατά σειρά μάρτυρας υπεράσπισης του δίκη εναντίον του Ζίγδη το 1970. Ο Παπασπύρος δήλωσε ότι το κείμενο ήταν ‘απολύτως άψογον» και δεν θεμελιώνει το αδίκημα για το οποίο είχε κατηγορηθεί ο Ζίγδης. «Αρνούμαι ότι υπάρχει είδησις. Κρίσεις διατύπωσε ο κ. Ζίγδης», τόνισε ο Παπασπύρου και συμπλήρωσε ότι ο κατηγορούμενος πολιτικός, με καταγωγή από τα Δωδεκάνησα, έζησε την κατοχή των νησιών από τους Ιταλούς και κατά συνέπεια είχε αυξημένη ευαισθησία σε εθνικά θέματα και στην αρχή της ελευθερίας. Ενδεικτικό της ορμής που χαρακτήρισε την κατάθεση του Παπασπύρου είναι ότι αν υπήρχε ένας σοβαρός άνθρωπος που θα ανησυχούσε από το δημοσίευμα του *Έθνους*, ο ίδιος θα δεχόταν να απαγχονιστεί μέσα στη δικαστική αίθουσα¹²⁸. Μετά την καταδίκη του Ζίγδη, ο Παπασπύρου μαζί με τον Κωνσταντίνο Στεφανάκη ανέλαβαν συνήγοροι του πρώην υπουργού προκειμένου να ζητηθεί η αποφυλάκισή του¹²⁹.

Τον Απρίλιο του 1971 οι Παπασπύρου και Μαύρος, μαζί με τους Κ. Καλλία, Κ. Παπακωνσταντίνου, Κ. Στεφανάκη και Κ. Τσάτσο εξέδωσαν κοινή δήλωση στην οποία επέκριναν ένα νέο κυβερνητικό μέτρο που αφορούσε την χορήγηση νέας προθεσμίας προς αναθεώρηση των αποφάσεων των εκτάκτων στρατοδικείων. Οι υπογράφωντες υποστήριξαν ότι παραβιάζονταν οι αρχές περί προστασίας της προσωπικής ελευθερίας και του ασύλου της κατοικίας, όπως είχαν διατυπωθεί στο Σύνταγμα του 1968. Ακόμη, οι παραβιάσεις των ελευθεριών των πολιτών με ποικίλα προσχήματα είχαν ως αποτέλεσμα να συλλαμβάνονται και να φυλακίζονται πολίτες χωρίς δικαστικό ένταλμα, ήταν συνεχείς και θα αποκαθίσταντο μόνο με την άρση του στρατιωτικού νόμου και την απελευθέρωση των κρατουμένων και των εκτοπισμένων¹³⁰.

Η δήλωση των πρώην βουλευτών δημοσιεύθηκε στον Τύπο. Η απάντηση ήρθε από τον Παττακό, που έκανε λόγο για η λειτουργία των έκτακτων στρατοδικείων, «ουδέποτε υπήρξε ηπιωτέραν εν σχέσει προς πάσαν προηγούμενη περίπτωσιν». Το γεγονός αυτό, σύμφωνα με τον Παττακό, αποδεικνυόταν από το γεγονός ότι υφίστατο δικαίωμα άσκησης ένδικου μέσου για την αναθεώρηση των αποφάσεων. Ακόμη, έκανε λόγο για «ερυθρές περιστέρες» και «ανομολόγητους σκοπούς», δείγμα της πολιτικής ανικανότητάς του, που μη έχοντας στιβαρά

¹²⁸ I. Ζίγδης, *ό.π.* σ. 100-101.

¹²⁹ I. Ζίγδης, *ό.π.* σ. 245.

¹³⁰ I. Ζίγδης, *ό.π.* σ. 246-248.

επιχειρήματα, παρέπεμπε σε γενικότητες περί κομμουνιστικού δάκτυλου που βρισκόταν πίσω από τη δράση των πρώην βουλευτών. Οι τελευταίοι επανήλθαν με νέα δήλωση, στην οποία έκαναν λόγο για την λογοκρισία που επιβλήθηκε στην πρώτη τους ανακοίνωση και αντέκρουαν κάθε σαθρό νομικό επιχείρημα που είχε επικαλεστεί ο Παττακός¹³¹.

Τον Δεκέμβριο του 1971 οι Κανελλόπουλος, Μαύρος και Παπασπύρου εξέδωσαν νέα διακήρυξη, αυτή τη φορά τασσόμενοι υπέρ της γενικής αμνηστίας. Η ανακοίνωση αυτή, σύμφωνα με τον Ζίγη, υπήρξε απόρροια της συζήτησης που είχε προηγηθεί για την αποφυλάκισή του. Στην «εμπνευσμένη διακήρυξη» τους, λοιπόν, έγραψαν: *Το δικτατορικό καθεστώς επικαλείται από τινός χρόνου, προς παραπλάνησιν της διεθνούς κοινής γνώμης, το επιχείρημα ότι μειώθη ο αριθμός των εις τας φυλακάς ή εις τόπους εξορίας ευρισκομένων πολιτικών αντιπάλων. Έτσι, ομολογεί, ότι αδίκως και αυθαιρέτως είχαν υποστή βαρείας δοκιμασίας χιλιάδες Ελλήνων, δηλαδή όλοι εκείνοι που από του Απριλίου 1967 συνελλήφθησαν (...). Το καθεστώς διαφημίζει απλώς την αυθαιρεσία του (...). Απαράδεκτον είναι να στερείται ο ελληνικός λαός της ελευθερίας του και δε θα παύσωμεν αγωνιζόμενοι διά να την ανακτήση. Αλλά είναι περισσότερον απαράδεκτον να υπάρχουν ακόμη πολιτικοί κρατούμενοι και πολιτικοί εξόριστοι τέσσερα έτη και οκτώ μήνας μετά το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου 1967 και να μην γίνεται σεβαστόν από το καθεστώς ούτε το ιδιόν του Σύνταγμα, που, υποτίθεται, ότι ετέθη εις ισχύν προ τριών ετών. Θεωρούμεν επιβεβλημένον να δοθή γενική αμνηστία και να αρθή ο στρατιωτικός νόμος που είναι παράλογον να ισχύη εν καιρώ ειρήνης επί πέντε σχεδόν έτη¹³².*

Τον Μάρτιο του 1972 οι Κανελλόπουλος και Μαύρος κλήθηκαν εκ νέου ως μάρτυρες υπεράσπισης σε δίκη. Αυτή τη φορά κατηγορούμενοι ήταν μέλη του Πανελληνίου Απελευθερωτικού Κινήματος, ΠΑΚ, οργάνωσης που είχε ιδρυθεί από τον Ανδρέα Παπανδρέου. Μάλιστα, ο Κανελλόπουλος ήταν εκείνος που εκπροσώπησε την υπερασπιστική γραμμή που εστίασε στις ιδεολογικές αρχές των κατηγορουμένων που αποτέλεσαν και το κίνητρο της δράσης τους. Για ακόμη μια

¹³¹ I. Ζίγης, *ό.π.* σ. 246-251.

¹³² I. Ζίγης, *ό.π.* σ. 253-254.

φορά, τόνισε το γεγονός ότι η βία είχε ξεκινήσει από τους συνταγματάρχες, που όσο παρέμεναν στην εξουσία θα γεννούσαν μόνο βία¹³³.

Τον Φεβρουάριο του 1973 σε επιστολή που υπογράφηκε από τους παραπάνω άνδρες εν συνόλω, εκφράστηκαν τα συγχαρητήριά τους στον εκδότη της εφημερίδας Βραδυνή, «διά το ανεπίληπτον αγωνιστικό ήθος και την ευθύτητα μετά της οποίας η Βραδυνή εχειρίσθη κάιε θέμα απτόμενον της εθνικής ευαισθησίας, υπό το καθεστώς των εκτάκτων εξουσιών». Ακόμη, εκδηλώθηκε η αμέριστη συμπαράστασή τους στον εκδότη όσον αφορά τις πιέσεις που αντιμετώπιζε ο ελληνικός Τύπος, υπό τις συνθήκες λειτουργίας που είχε επιβάλλει το στρατιωτικό καθεστώς. Οι συγγραφείς της επιστολής έκαναν λόγο για πιέσεις που στρέφονταν εναντίον κάθε έννοιας «υποτυπώδους ελευθεροτυπίας» και καταπατούσαν τις συνταγματικές αρχές, τις οποίες μάλιστα οι κυβερνώντες επικαλούνταν συνεχώς.

Τον Μάρτιο του 1973 είχαν εκφράσει την οδύνη τους για τα επεισόδια που είχαν λάβει χώρα στις αίθουσες της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στα επεισόδια αυτά φοιτήτριες, φοιτητές και απλοί πολίτες είχαν δεχθεί τη βία των αστυνομικών δυνάμεων του δικτατορικού καθεστώτος. Μεταξύ των τραυματισθέντων ήταν και ο τέως βουλευτής της ΕΚ, Ιωάννης Κουτσοχέρης. Στην ανακοίνωσή τους τόνισαν ότι η τιμωρητική ποινή της στράτευσης που είχαν επιβάλλει εναντίον των φοιτητών αποτελούσε ένα νομοθετικό τερατούργημα. Σε κοινή δήλωση είχαν προχωρήσει τον Ιούνιο του 1973 οι Κανελλόπουλος, Μαύρος, Παπασπύρος και Κοκκέβης με αφορμή το δημοψήφισμα που είχε εξαγγείλει το δικτατορικό καθεστώς σχετικά με την επιλογή ανάμεσα στην βασιλευόμενη και την αβασίλευτη δημοκρατία. Στην ανακοίνωσή τους είχαν τονίσει ότι ο ελληνικός λαός καλείται να επιλέξει όχι ανάμεσα στο δίλημμα της αβασίλευτης και της βασιλευόμενης δημοκρατίας αλλά ανάμεσα στην δημοκρατική νομιμότητα και την δικτατορία. Σημείωσαν δε ότι ο αγώνας ενάντια στο καθεστώς με στόχο την υπεράσπιση των δικαιωμάτων του ελληνικού λαού, θα συνεχιζόταν με ενότητα¹³⁴.

¹³³ Δ. Αλικανιώτης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 106 και Χρ. Χρηστίδης, «Η δίκη της δημοκρατικής Άμυνας», στην ιστοσελίδα *Καθημερινή*, <https://www.kathimerini.gr/society/986202/i-diki-tis-dimokratikis-amynas/>, ημερομηνία πρόσβασης 28.5.2023.

¹³⁴ Α. Κοκκέβης, *ό.π.*, σ. 70-75.

Δ' κεφάλαιο

Η αποκατάσταση της δημοκρατίας

4.1. Η εξέγερση του Πολυτεχνείου και η ανατροπή του Παπαδόπουλου από τον Ιωαννίδη

Το 1973 η δράση των πολιτών που αντιτίθεντο στο καθεστώς έγινε μαζικότερη. Οι αιτίες ήταν ποικίλες. Από τον χώρο της οικονομίας είχε αρχίσει να γίνεται εμφανές ότι είχαν δημιουργηθεί δυσαρέσκειες λόγω της κρίσης και του υψηλού πληθωρισμού που την περίοδο εκείνη κατέγραψε ένα από τα υψηλότερα επίπεδα στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης¹³⁵. Το δικτατορικό καθεστώς αδυνατούσε να θεραπεύσει τις αιτίες της δυσαρέσκειας αυτής, που τα προηγούμενα χρόνια είχε καλυφθεί με την απαγόρευση της λειτουργίας των συνδικαλιστικών οργανώσεων¹³⁶. Στο εσωτερικό του καθεστώτος οι έριδες και η δυσαρέσκεια για την προσωποπαγή άσκηση της εξουσίας είχαν οξυνθεί.

Οι έριδες αυτές εξυφαίνονταν από τους πρώτους μήνες άσκησης της δικτατορικής εξουσίας λόγω της συγκεντρωτικής πολιτικής που ασκούσε ο Παπαδόπουλος. Σε αυτή αντιτίθεντο οι Ιωάννης Λαδάς, Στυλιανός Παττακός και Νικόλαος Μακαρέζος που τάσσονταν υπέρ της συλλογικής εξουσίας. Οι άνδρες αυτοί θεωρούσαν ότι η διακυβέρνηση του ενός δε θα μπορούσε να φέρει εις πέρας το όραμα της «Επανάστασης». Ειδικά ο Λαδάς υπήρξε ίσως το ριζοσπαστικότερο μέλος της απριλιανής δικτατορίας, που εξέφραζε μια μερίδα αξιωματικών που ασπάζονταν παρόμοιες ιδέες. Ο Παπαδόπουλος, μέχρι το 1973, είχε κατορθώσει να υπερέχει αυτής της ομάδας και να διατηρεί ο ίδιος τα ηνία της εξουσίας, ασκώντας μια πιο διαλλακτική πολιτική¹³⁷. Στο χώρο των Ενόπλων Δυνάμεων, η καταπάτηση των δημοκρατικών θεσμών και η αποπομπή των αντιφρονούντων στρατιωτικών, εκδηλώθηκε με το κίνημα του Ναυτικού. Παρότι οι δημοκρατικές αξίες του Πολεμικού Ναυτικού της χώρας δεν ήταν οι ισχυρότερες, είναι βέβαιο ότι κυριαρχούσε το αντιδικτατορικό αίσθημα. Ακόμη, το γεγονός ότι η Πολεμική Αεροπορία διατήρησε ουσιαστικά ουδέτερη στάση, η έκρηξη του κινήματος του Ναυτικού είχε σημαντικό εκτόπισμα στην κοινωνία.

¹³⁵ Μ. Νικολινάκος, *Αντίσταση και Μεταπολίτευση*, Αθήνα 1975, σ. 170.

¹³⁶ Σ. Ριζάς, «Πολιτική Ιστορία», *ό.π.*, σ. 50.

¹³⁷ Σ. Γρηγοριάδης, *ό.π.*, σ. 60.

Ωστόσο, οι μεγαλύτερες αντιδράσεις προήλθαν από το χώρο της νεολαίας που έδωσε τον παλμό της κοινωνικής αγανάκτησης. Σύμφωνα με τον Σόλωνα Γρηγοριάδη, ένας από τους στόχους του κινήματος του Ναυτικού ήταν να κινητοποιήσει τις φοιτητικές συλλογικότητες ενάντια στο στρατιωτικό καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου 1967¹³⁸. Ο αριθμός των φοιτητών που φοιτούσαν εκείνη την περίοδο στα ελληνικά πανεπιστήμια ξεπερνούσε τις 70.000. Ο χώρος των πανεπιστημίων είχε δεχτεί ισχυρά πλήγματα από το δικτατορικό καθεστώς ήδη από τις πρώτες ημέρες της αυταρχικής διακυβέρνησης με την απαγόρευση της λειτουργίας των φοιτητικών συλλόγων, πλην ενός που λειτουργούσε ως ομπρέλα. Κατά συνέπεια, η ριζοσπαστικοποίηση των φοιτητών, που πριν το 1967 είχε ενταθεί κυρίως λόγω του Κυπριακού ζητήματος, έπεσε σε λήθαργο. Τα διοικητικά συμβούλια διορίζονταν από το καθεστώς και μοναδικές τους δραστηριότητες ήταν η διοργάνωση εκδρομών, γιορτών και η εξύμνηση των συνταγματαρχών. Επιπλέον, είχε επιβληθεί το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων με αποτέλεσμα οι φοιτητές που διακατέχονταν από προοδευτικές ιδέες να αποκλείονται από την Τριτοβάθμια Εκπαίδευση.

Πώς φτάσαμε λοιπόν σε μια τέτοια μεγέθους κινητοποίηση από την πλευρά των φοιτητών; Η εξέγερση της 17^{ης} Νοεμβρίου του 1973 δεν προκλήθηκε εν μία νυκτί, όσον αφορά την οργανωτική της δομή και την αντίδραση του φοιτητικού κινήματος στο καθεστώς Παπαδόπουλου. Η φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος από τα μέσα του 1972 είχε δώσει την ευκαιρία στο φοιτητικό κίνημα να οργανωθεί εκ νέου. Μεταξύ των μέτρων που λήφθηκαν, ήταν και η προκήρυξη φοιτητικών εκλογών, ένα αίτημα που είχε διατυπωθεί από τους φοιτητές σε όλη τη διάρκεια του 1972. Το γεγονός ότι τα διοικητικά συμβούλια των σχολών, που ήταν βέβαια διορισμένα από το καθεστώς, καθυστέρουσαν να ορίσουν την ημερομηνία των εκλογών, είχε ως αποτέλεσμα οι φοιτητές να συσπειρωθούν και να καταφύγουν σε προσφυγές εναντίον τους¹³⁹. Στην κίνηση αυτή πρωτοστάτησαν, όπως είναι αναμενόμενο λόγω των γνώσεων που διέθεταν, οι φοιτητές της Νομικής Σχολής Αθηνών, που άρχισαν να συγκεντρώνουν υπογραφές. Η είδηση κυκλοφόρησε μέσω της αρθρογραφίας του δημοσιογράφου Μηνά Παπάζογλου που έγραφε στην

¹³⁸ Σ. Γρηγοριάδης, *ό.π.*, σ. 239.

¹³⁹ Ν. Ψυρούκης, *ό.π.*, σ. 308-310.

εφημερίδα *Τα Νέα* και η πρωτοβουλία υιοθετήθηκε και από τους φοιτητές άλλων σχολών. Η διαδικασία διήρκησε τρεις μήνες και έδωσε τη δυνατότητα στους φοιτητές να γνωριστούν και να αναπτύξουν οργανωτικές δομές. Οι εκλογές που έγιναν τελικά τον Οκτώβριο του 1972 έδειξαν ότι το φοιτητικό κίνημα, παρά τις προσπάθειες του καθεστώτος να το ελέγξει, αναπτυσσόταν αυτόνομα¹⁴⁰.

Τον Φεβρουάριο του 1973 οι φοιτητές εναντιώθηκαν στην απροκάλυπτη απόφαση του καθεστώτος να τιμωρήσει όσους θα ανέπτυσαν συνδικαλιστική δράση ενώ κατείχαν την φοιτητική ιδιότητα. Αυτό που περίμενε τους συγκεκριμένους φοιτητές ήταν η υποχρεωτική στράτευση που θεσπίστηκε με τον Ν. 1347, ένα μέτρο που συμπλήρωνε παλαιότερο νομοθετικό διάταγμα, σύμφωνα με το οποίο ο Υπουργός Άμυνας είχε το δικαίωμα να διακόπτει τις αναβολές στράτευσης των φοιτητών που δεν επιδείκνυαν «εθνική διαγωγή»¹⁴¹. Η Νομική καταλήφθηκε από τους φοιτητές στις 22 Φεβρουαρίου του 1973 και προσέλκυσαν το ενδιαφέρον του κόσμου που στήριξε τους φοιτητές στις συγκρούσεις που ακολούθησαν με τις αστυνομικές δυνάμεις. Η συμμετοχή των απλών πολιτών υπήρξε ακόμη μια απόδειξη της μαζικοποίησης που λάμβανε η αποδοκιμασία στη χούντα και ταυτόχρονα αναδείκνυε την αδυναμία του στρατιωτικού καθεστώτος να καθυποτάξει το αντιδικτατορικό ρεύμα¹⁴². Αν και οι κινητοποιήσεις τελικά κατεστάλησαν, ωστόσο, ο Φεβρουάριος του 1973 είναι εξαιρετικά σημαντική στιγμή της πορείας του αντιδικτατορικού κινήματος, αφού αποτελεί την αφετηρία της κινητοποίησης τόσο των φοιτητών όσο και των πολιτών.

Τον Νοέμβριο του 1973 οι φοιτητές της Νομικής Σχολής τέθηκαν ξανά επικεφαλής των εκδηλώσεων που ξέσπασαν. Αφορμή υπήρξαν τα αιτήματα των φοιτητών που ζητούσαν αδιάβλητες εκλογικές διαδικασίες. Ωστόσο, την περίοδο εκείνη η κατάληψη της Νομικής θα ήταν ένα προβληματικό εγχείρημα λόγω των ριζικών διαφωνιών που είχαν αναπτυχθεί ανάμεσα στους διάφορους φοιτητικούς συλλόγους που υπήρχαν και αδυνατούσαν να καταλήξουν σε συμφωνία μεταξύ τους για τον χειρισμό της κατάστασης. Στα παραπάνω πρέπει να ληφθεί υπόψη και η

¹⁴⁰ Α.Υφαντόπουλος, *Η κομμουνιστική ανανέωση και το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα (1972-1973). Η διαχείριση της μνήμης*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2010, σ. 73.

¹⁴¹ Ολ. Δαφέρμος, *Το Αυτόνομο Αντιδικτατορικό Φοιτητικό Κίνημα (1972-1973) και οι σχέσεις του με τις Αντιδικτατορικές Δυνάμεις*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1992, σ. 38.

¹⁴² Ολ. Δαφέρμος, *ό.π.*, σ. 145.

στάση της Συγκλήτου της Σχολής που μετά τον Φεβρουάριο του 1973 είχε υιοθετήσει μια άτεγκτη στάση όσον αφορά τις συνέπειες που θα είχε για τους εμπλεκόμενους φοιτητές μια ενδεχόμενη νέα κατάληψη της σχολής. Από την άλλη πλευρά, ο χώρος του Πολυτεχνείου, στον οποίο έλαβε χώρα η σπουδαιότερη αντιδικτατορική εκδήλωση διαμαρτυρίας, ήταν ένας χώρος που, σύμφωνα με τον Ολύμπιο Δαφέρμο, «αγνοούσε τις αποφάσεις του καθεστώτος και χάραξε τον δικό του δρόμο»¹⁴³.

Παρόλα αυτά, οι φοιτητές της Νομικής ηγήθηκαν της πορείας που ξεκίνησε από την οδό Σόλωνος. Η πορεία, στην οποία συμμετείχαν και φοιτητές άλλων σχολών, ολοκληρώθηκε έξω από το Πολυτεχνείο, στο οποίο κατευθυνόταν και η ομάδα των φοιτητών της Ανωτάτης Βιομηχανικής, σημερινής ΑΣΟΕΕ, που πραγματοποιούσε την δική της πορεία. Στο εσωτερικό της σχολής οι φοιτητές βρίσκονταν επί ποδός και αποφάσισαν την κατάληψη της σχολής. Το ημερολόγιο έγραφε 14 Νοεμβρίου και την ίδια κιόλας ημέρα οι δυνάμεις της Αστυνομίας επιχείρησαν να παύσουν την κατάληψη. Ένας εισαγγελέας κατέφθασε στο χώρο και καλούσε τους φοιτητές να εγκαταλείψουν τον χώρο. Οι αστυνομικοί από την πλευρά τους προσπάθησαν να εισβάλλουν στον περιβάλλοντα χώρο, όμως αποκρούστηκαν χάρις στα έγκαιρα αντανακλαστικά των φοιτητών που σφράγισαν τις πλαϊνές πόρτες. Τις ώρες αυτές δημιουργήθηκε η άτυπη Συντονιστική Επιτροπή και τέθηκε σε λειτουργία ο ραδιοφωνικός σταθμός των φοιτητών. Σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη των πραγμάτων έπαιξε το γεγονός ότι η Σύγκλητος του Πολυτεχνείου προασπίστηκε το άσυλο της σχολής, που σήμαινε ότι η Αστυνομία δεν νομιμοποιούνταν να εισέλθει στους χώρους του Ιδρύματος. Ακόμη, ο Μαρκεζίνης, ο εκλεκτός του Παπαδόπουλου για να οδηγήσει τη χώρα στην ομαλοποίηση, είχε δώσει τη γραμμή της ελεύθερης κινητοποίησης των φοιτητών¹⁴⁴.

Κατά συνέπεια, τις βραδινές ημέρες της πρώτης αυτής ημέρας της κατάληψης, οι αστυνομικές δυνάμεις αποχώρησαν από το Πολυτεχνείο. Οι οδηγίες είχαν φτάσει από τους κυβερνητικούς κόλπους. Ο ίδιος ο Υπουργός Παιδείας, Παναγιώτης Σιφναίος, πίστευε ότι η κατάληψη αυτή ήταν ένα ακίνδυνο γεγονός που σύντομα θα λάμβανε τέλος σύντομα και χωρίς περισσότερες αναταραχές. Είναι φανερό ότι το στρατιωτικό καθεστώς αγνοούσε την δυναμική που είχε αναπτυχθεί

¹⁴³ Ολ. Δαφέρμος, *ό.π.*, σ. 197.

¹⁴⁴ Σπ. Μαρκεζίνης, *Αναμνήσεις 1972-1974, Αθήνα 1979*, σ. 145

στο φοιτητικό κίνημα, γεγονός που οφειλόταν κυρίως στην πεποίθηση των ιθυνόντων ότι οι φοιτητές δεν λειτουργούσαν αυτόνομα, αλλά αποκλειστικά και μόνο ως φερέφωνα παράνομων οργανώσεων που αντιτίθεντο στην «επαναστατική κυβέρνηση». Οι παρωπίδες που έφεραν τους εμπόδιζαν να σκεφτούν ότι η κατάληψη πυροδοτήθηκε από το αίτημα για ρήξη και ανατροπή¹⁴⁵.

Ο χώρος του Πολυτεχνείου μετατράπηκε με αστραπιαία ταχύτητα σε χώρο ελεύθερης έκφρασης που καλούσε και τους πολίτες να συμπορευτούν με τους φοιτητές. Οι διαδηλώσεις που ξεκίνησαν από την πρωτεύουσα, στη συνέχεια επεκτάθηκαν και στις υπόλοιπες μεγάλες πόλεις της χώρας, όπου υπήρχε σημαντική μερίδα φοιτητών. Στο Πολυτεχνείο, η αδυναμία των φοιτητικών συλλόγων να φτάσουν σε μια συμφωνία για τον τρόπο που θα δρούσαν στο εξής, δηλαδή για τον τρόπο που θα εξελισσόταν η κατάληψη τις επόμενες μέρες, κυριαρχούσε. Οι προτάσεις αφορούσαν την υποχώρηση ή την ενίσχυση της κατάληψης, ενώ υπήρχαν και εκείνοι που τηρούσαν παθητική στάση μπροστά στα τεκταινόμενα. Οι ανακοινώσεις για την εξέλιξη της κατάληψης και των στόχων της πραγματοποιείται μέσω του ραδιοφωνικού σταθμού και προκαλεί ακόμη μεγαλύτερη προσέλευση των πολιτών. Μεταξύ των συνθημάτων που ακούγονταν ήταν και το «λαέ – λαέ ή τώρα ή ποτέ», που μαρτυρούσε την απόλυτη ανάγκη όλων όσοι συμμετείχαν στην κινητοποίηση να ρίξουν το στρατιωτικό καθεστώς.

Στις 16 Νοεμβρίου, ο Κανελλόπουλος έκανε δηλώσεις στις οποίες τόνισε ότι η νεολαία της χώρας έδειχνε το δρόμο για την δημοκρατία, έναν δρόμο που η τυραννία είχε διακόψει για 7 σχεδόν χρόνια. Εξέφρασε την ηθική συμπαράστασή του στους εξεγερμένους φοιτητές που μάχονταν για τις ακαδημαϊκές και πολιτικές ελευθερίες τους και την επιβολή του σεβασμού των ανθρώπινων δικαιωμάτων που είχαν καταπατηθεί από το στρατιωτικό καθεστώς. Σύμφωνα δε με τα γραφόμενά του, ο ίδιος είχε βρεθεί κοντά στο χώρο του Πολυτεχνείου, ωστόσο, δεν μπήκε μέσα στο χώρο του ιδρύματος, καθώς θεωρούσε ότι δεν ήταν πρόπον να αντιληφθούν οι πολίτες την παρουσία του εκεί. Βέβαια, σημείωσε ότι όταν ο ίδιος βρέθηκε εκεί, ακόμη δεν είχαν παρεισφρήσει στο χώρο «ξένα και ύποπτα στοιχεία»¹⁴⁶. Στον χώρο του Πολυτεχνείου είχε βρεθεί και ο Γ. Μαύρος, μάλιστα μαζί με τον Κανελλόπουλο,

¹⁴⁵ Ολ. Δαφέρμος, *ό.π.*, σ. 199.

¹⁴⁶ Δ. Αλικανιώτης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 219. Π. Ροδάκης (επιμ.), *Οι δίκες της Χούντας. Πλήρη πρακτικά*, τ.Ε', Αθήνα 1976, σ. 1884-1885.

ωστόσο, προκειμένου να παρέμβουν για να αποφευχθούν τα χειρότερα, οι αστυνομικές δυνάμεις δεν τους επέτρεψαν να εισέλθουν στο Ίδρυμα¹⁴⁷.

Η μαζικοποίηση της συμμετοχής, η επικράτηση των συνθημάτων της ρήξης και η περιθωριοποίηση των αμιγώς φοιτητικών αιτημάτων, η απόφαση των φοιτητών να μην καλέσουν τις πρωτανικές αρχές του Πολυτεχνείου σε συνάντηση και κυρίως η εξάπλωση των διαμαρτυριών και στις άλλες μεγάλες πόλεις της χώρας, θορύβησαν τη χούντα και προχώρησε σε ανοιχτή μετωπική σύγκρουση. Με τη χρήση βίας που στοίχισε τη ζωή δεκάδων ανθρώπων και τραυμάτισε εκατοντάδες άλλους, οι εξεγερμένοι υποχώρησαν. Το καθεστώς κατήγαγε μια πύρρειο νίκη¹⁴⁸.

Λίγες μέρες μετά την εξέγερση του Πολυτεχνείου και συγκεκριμένα στις 25 Νοεμβρίου του 1973 το δικτατορικό καθεστώς του Γ. Παπαδόπουλου ανατράπηκε. Ανατράπηκε από το νέο δικτατορικό καθεστώς του Ιωαννίδη που ήταν και το πλέον σκληροπυρηνικό των αξιωματικών του στρατού, που έβλεπαν αρνητικά την «φιλελευθεροποίηση» της χούντας και τάσσονταν υπέρ της διατήρησης της κατάστασης έκτακτης ανάγκης. Ένας νέος κύκλος βίας και μέτρων εκτοπισμού εναντίον των αντιφρονούντων ξεκίνησε, αποδεικνύοντας ότι ο Ιωαννίδης και οι υποστηρικτές ήταν ακόμη μικρότεροι πολιτικοί άνδρες από τους προκατόχους τους. Ενδεικτικό της πολιτικής που υιοθετήθηκε από τον νέο επικεφαλής είναι ότι επαναλειτούργησε το στρατόπεδο εξορίας της Γυάρου. Ο Ιωαννίδης, δεν ανέλαβε κάποιο επίσημο θεσμικό ρόλο, γι' αυτό και ονομάστηκε «αόρατος δικτάτορας». Εξάλλου έχαιρε της στήριξης του πολυτιμότερου συμμάχου διεθνώς, των ΗΠΑ.

Και το νέο στρατιωτικό καθεστώς, όπως το προηγούμενο, αδυνατούσε να αντιμετωπίσει τα οικονομικά προβλήματα που μάστιζαν την ελληνική κοινωνία και μάλιστα είχαν ενταθεί έτι περαιτέρω λόγω της πετρελαϊκής κρίσης του φθινοπώρου του 1973. Ο πληθωρισμός είχε φτάσει σε πολύ υψηλά επίπεδα και οι πολίτες ασφυκτιούσαν στην διαχείριση των καθημερινών τους υποχρεώσεων¹⁴⁹. Το γεγονός όμως που ανέτρεψε τελικά τη χούντα στη χώρα δεν προήλθε από το εσωτερικό της χώρας.

Στις 15 Ιουλίου του 1974, η οργάνωση ΕΟΚΑ Β' και η Εθνική Φρουρά της Κύπρου προχώρησαν σε πραξικόπημα και ανέτρεψαν τον αρχιεπίσκοπο Μακάριο,

¹⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 1885.

¹⁴⁸ Ολ. Δαφέρμος, *ό.π.*, σ. 220-225.

¹⁴⁹ Σ. Ριζάς, «Πολιτική Ιστορία», *ό.π.*, σ. 51.

Πρόεδρο της χώρας. Η αποσταθεροποίηση που ακολούθησε υπήρξε αφορμή για την εισβολή της Τουρκίας, που επικαλούμενη την ανάγκη για ασφάλεια στο νησί, αποβίβασε στρατεύματα στην Μεγαλόνησο. Μέσα σε τρεις μόλις ημέρες οι τουρκικές δυνάμεις κατέλαβαν κομμάτι του βόρειου τμήματος της χώρας. Το σχέδιο με την κωδική ονομασία Αττίλας Ι βρήκε απροετοίμαστο το καθεστώς Ιωαννίδη που κάλεσε αμέσως σε γενική επιστράτευση. Τα μέλη της κυβέρνησης άρχισαν να αποχωρούν, αντιλαμβανόμενα τις συνέπειες που θα είχε η εισβολή της Τουρκίας για το ελληνικό καθεστώς. Ο στρατός, που πραξικοπηματικά είχε καταλάβει την εξουσία στη χώρα τον Απρίλιο του 1967 για να τη διασώσει από την παρακμή που είχε επικρατήσει λόγω της πολιτικής ηγεσίας, οδήγησε στη μεγαλύτερη τραγωδία του ελληνισμού, μετά την Μικρασιατική καταστροφή. Αποδομήθηκε με αυτόν τον τρόπο η όποια νομιμότητα αποδιδόταν σε αυτόν για την ορθότερη διακυβέρνηση της χώρας και έφερνε έναν ακόμη μεγαλύτερο κίνδυνο προ των πυλών της Ελλάδας, αυτόν της γενικευμένης σύρραξης με την Τουρκία.

4.2. Η δημιουργία της κυβέρνησης εθνικής ενότητας μετά την έλευση του Κ. Καραμανλή

Ο Ιούλιος του 1974 είναι ένας από τους πιο «πυκνούς» ιστορικά μήνες της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Στις 15 Ιουλίου ξέσπασε στη Κύπρο απόπειρα πραξικοπήματος κατά του προέδρου Μακαρίου, το οποίο είχε οργανωθεί από την δικτατορική κυβέρνηση στην Αθήνα (η οποία ελεγχόταν, μετά τις 25 Νοεμβρίου 1973, από τον Δημήτριο Ιωαννίδη) και εκτελεστεί από τους αξιωματικούς που αυτή ήλεγχε στην Εθνική Φρουρά και την ΕΛΔΥΚ¹⁵⁰. Η ενέργεια αυτή ήταν η κορωνίδα της αποσταθεροποιητικής δράσης της ελληνικής χούντας στην Κύπρο, καθώς από τις αρχές της δικτατορίας υπήρξε προσπάθεια καθυπόταξης της πολιτικής του εκλεγμένου ηγέτη της Κυπριακής Δημοκρατίας¹⁵¹, ο οποίος εκτός των άλλων την

¹⁵⁰ Π. Τζεργιάς, «Η Κυπριακή Δημοκρατία: από τις Συμφωνίες της Ζυρίχης και του Λονδίνου ως και την τουρκική εισβολή (1959-1974)», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ', Αθήνα 2000, σ. 480-481.

¹⁵¹ Ε. Χατζηβασιλείου, «Ο θάνατος του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου», στην ιστοσελίδα της εφημερίδας *Καθημερινή*, 19.1.2022, διαθέσιμο στο :<https://www.kathimerini.gr/world/561671059/o-thanatos-toy-archiepiskopoy-makarioy/>, ημερομηνία προσπέλασης 11.7.2023.

περίοδο 1967-74 συμβόλιζε και την θέληση του Ελληνισμού για Δημοκρατία¹⁵². Πίσω από την έκρηξη του πραξικοπήματος φαίνεται πως υπήρχε ένας διττός στόχος του καθεστώτος Ιωαννίδη: αφενός να υπερβεί τις συνέπειες της πετρελαϊκής κρίσης (1973) και αφετέρου να πετύχει μια δυναμική λύση του Κυπριακού ζητήματος (η οποία από τη δεκαετία του 1950 ταλάνιζε την ελληνική εξωτερική πολιτική) με την επίτευξη της Ένωσης. Κατά αυτό τον τρόπο, πίστευε πως θα εξασφάλιζε την ευρύτερη λαϊκή αποδοχή του καθεστώτος του. Η αισιοδοξία του βασιζόταν σε μια ασαφή και προβληματική πεποίθηση περί μη δυναμικής τουρκικής επέμβασης σε περίπτωση ανατροπής του Μακαρίου. Από την άλλη, η Τουρκία δεν θα μπορούσε να μείνει άπραγη σε περίπτωση μονομερούς κήρυξης της Ένωσης από πλευράς Ελλάδας (ενέργεια που θα έθετε οριστικά στο περιθώριο τις προβλέψεις των Συνθηκών του 1959-60 περί ανεξάρτητου κράτους¹⁵³), η οποία θα έθετε σε κίνδυνο την μοίρα των Τουρκοκυπρίων, αλλά και θα οδηγούσε σε περικύκλωση της Τουρκίας και από το Νότο. Όχι μόνον αυτό, αλλά η ανάθεση της Προεδρίας (εκ μέρους των πραξικοπηματιών) στο Νίκο Σαμψών, μαχητή του ανταποικιακού αγώνα του 1955-59, αύξησε την ανασφάλεια των Τουρκοκυπρίων λόγω της συμμετοχής του Σαμψών στις αιματηρές συγκρούσεις του 1963-64¹⁵⁴.

Η έναρξη της αποβατικής επιχείρησης της Τουρκίας στην Κύπρο (20 Ιουλίου 1974) σήμανε την αρχή του τέλους για το καθεστώς Ιωαννίδη¹⁵⁵. Η εξέλιξη των επιχειρήσεων, η κήρυξη επιστράτευσης εκ μέρους της Ελλάδας, αλλά και το διπλωματικό παρασκήνιο έδειχναν πως υπήρχε ολοκάθαρο το ενδεχόμενο ενός ολοκληρωτικού πολέμου μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας τόσο στο χώρο της Κύπρου, όσο και στο Αιγαίο και τον Έβρο. Ο φόβος για μια τέτοια διολίσθηση κινητοποίησε τους Αρχηγούς των Επιτελείων στην Αθήνα, οι οποίοι αποφάσισαν να κινηθούν ενάντια στις επιταγές του Ιωαννίδη, ο οποίος προέκρινε μεν την στρατιωτική εμπλοκή με την Τουρκία χωρίς να έχει παράλληλα κάποια θεσμική βαρύτητα ώστε να την επιβάλει. Θυμίζουμε πως ο Ιωαννίδης κινούσε τα νήματα της πολιτικής από το

¹⁵² Ε. Χατζηβασιλείου, «Οι ελληνικές κυβερνήσεις και το Κυπριακό, 1970-1979» στο Π. Παπαπολυβίου (επιμ.) *Ιστορία της Κυπριακής Δημοκρατίας (1960-2010)*, Λευκωσία 2011, σ. 193-194.

¹⁵³ Αναστασία Γιάγκου, «Οι Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου», στην ιστοσελίδα της εφημερίδας *Καθημερινή*, 15.3.2015: <https://www.kathimerini.gr/society/807463/oi-symfonies-zyrichis-kai-londinoy/>, ημερομηνία προσπέλασης 11.7.2023.

¹⁵⁴ Α. Χρυσοστόμου, «Τα 13 σημεία του Μακαρίου», στην ιστοσελίδα της εφημερίδας *Καθημερινή*, 15.5.2016: <https://www.kathimerini.gr/world/859860/ta-13-simeia-toy-makarioy/> ημερομηνία προσπέλασης 18.7.2023.

¹⁵⁵ Π. Τζεργιάς, *ό.π.*, σ. 480-841.

παρασκήνιο, ενώ στο άμεσο προσκήνιο βρισκόταν η κυβέρνηση του Αδαμάντιου Ανδρουτσόπουλου, η οποία όμως ήταν τόσο προσχηματική ώστε τις κρίσιμες μέρες 20-23 Ιουλίου δεν συνεδρίασε ούτε μία φορά σε υπουργικό συμβούλιο. Ο κύβος για το καθεστώς Ιωαννίδη ερρίφθη στις 21 Ιουλίου, όταν ο Αρχηγός Ενόπλων Δυνάμεων (Γρ. Μπονάνος) και οι Αρχηγοί των τριών όπλων (ΓΕΣ: Γαλατσάνος, ΓΕΑ: Παπανικολάου, ΓΕΝ: Αραπάκης) προέκριναν τη λύση της πολιτικοποίησης. Προς ανάλογο δρόμο έδειχνε και ένα ιδιότυπο τελεσίγραφο διακοσίων πενήντα αξιωματικών του Γ' Σώματος Στρατού, το οποίο διοχετεύτηκε σε ξένα Μέσα, και καλούσε σε σύγκληση ενός Συμβουλίου Εθνικής Σωτηρίας υπό την αιγίδα της στρατιωτικής ηγεσίας, στο οποίο θα καλούνταν «[...] ο Κωνσταντίνος ως τέως Βασιλεύς μέχρι τελικής ρυθμίσεως του θέματός του υπό του κυριάρχου αλλά και ελεύθερου ελληνικού λαού, ο πρώην πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής ως και εις εκπρόσωπος των δύο μεγάλων παρατάξεων της χώρας και των νέων πολιτικών δυνάμεων που αναδείχθησαν κατά την διάρκεια της τελευταίας εξαετίας¹⁵⁶ [...]». Επικεφαλής των αξιωματικών που υπέγραφαν το τελεσίγραφο ήταν το Στρατηγός Ντάβος, ένθερμος υποστηρικτής μιας ενδεχόμενης λύσης Καραμανλή με ένα διττό στόχο: σε πρώτο επίπεδο την διαχείριση της κυπριακής κρίσης. Σε δεύτερο επίπεδο, την διενέργεια πολιτικών εκλογών εντός περιόδου εξαμήνου¹⁵⁷.

Η αίσθηση του κατεπείγοντος δεν εστίαζε μόνο στα δραματικά γεγονότα της Κύπρου, αλλά και στον φόβο μιας πιθανής εσωτερικής κατάρρευσης, εφόσον η κρίση συνεχιζόταν. Σε αυτή την περίπτωση, η απονομιμοποίηση του καθεστώτος και το πρόσφατο παράδειγμα της Πορτογαλίας (με την ανατροπή του καθεστώτος Σαλαζάρ από ένα κίνημα αριστερών αξιωματικών των Ενόπλων Δυνάμεων, την λεγόμενη «Επανάσταση των Γαρυφάλλων» τον Απρίλιο του 1974) δημιουργούσαν την ανασφάλεια στους κύκλους του στρατεύματος για μία εκτός ελέγχου ριζοσπαστικοποίηση. Επίσης, δεν πρέπει να λησμονηθεί ότι εκτός της Κύπρου υπήρχαν ήδη ζητήματα αντιμαχίας με την Τουρκία και στο χώρο του Αιγαίου¹⁵⁸. Πράγματι, ήδη από τον Μάιο το τουρκικό ωκεανογραφικό πλοίο «Τσανταρλί» βγήκε

¹⁵⁶ Γ. Αναστασιάδης, *Σύγχρονη ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία (1940-1986)*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1998, σ. 125-126.

¹⁵⁷ Γ. Αναστασιάδης, *ό.π.*, σ. 125-126.

¹⁵⁸ Σ. Ριζάς, «Ελληνοτουρκικές σχέσεις και Μεταπολίτευση», στο Β. Καραμανωλάκης-Η. Νικολακόπουλος-Γ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.) *Η Μεταπολίτευση 1974-75: στιγμές μιας μετάβασης*, Αθήνα 2016, σσ. 83-92.

για έρευνες στο Αιγαίο, έστω και εντός τουρκικών χωρικών υδάτων. Το τελευταίο χρόνο της δικτατορίας η Άγκυρα προσπαθούσε να ανοίξει την ατζέντα των ελληνοτουρκικών διαπραγματεύσεων, προσθέτοντας σε αυτή το ζήτημα της υφαλοκρηπίδας και της μειονότητας της Δυτικής Θράκης. Η τελευταία ελληνοτουρκική συνάντηση κορυφής πριν την εισβολή στη Κύπρο έλαβε χώρα στα πλαίσια της Συνόδου του NATO (26 Ιουνίου) μεταξύ του Α. Ανδρουτσόπουλου και του Τούρκου πρωθυπουργού, Μπουλέντ Ετσεβίτ¹⁵⁹. Εκεί έγινε φανερή η φαιδρότητα του καθεστώτος, καθώς ο τυπικά πρωθυπουργός Ανδρουτσόπουλος δεν μπορούσε να λάβει οποιαδήποτε πρωτοβουλία ή δέσμευση έναντι της Τουρκίας χωρίς να έχει τη ρητή συναίνεση του Ιωαννίδη. Επιπρόσθετα, στο εσωτερικό μέτωπο οι νοσταλγοί της χούντας εξέφραζαν ανοιχτά την υποστήριξή τους στο καθεστώς, ενώ η οικονομία της χώρας είχε δεχθεί πλήγμα και από την πετρελαϊκή κρίση, που όξυνε έτι περαιτέρω και τις εξωτερικές της σχέσεις. Την ίδια στιγμή, τα δημοσιεύματα του διεθνούς Τύπου αναφέρονταν στην Ελλάδα ως μια χώρα προβληματική¹⁶⁰. Τα παραπάνω διαμορφώνουν το πλαίσιο εντός του οποίου η πολιτική σκηνή της χώρας όφειλε να δράσει ταχύτατα προκειμένου να αποφύγει τα χειρότερα.

Όταν το Συμβούλιο των Αρχηγών ανακοίνωσε τις προθέσεις του στον Ιωαννίδη, αυτός κατέρρευσε μπροστά στη δυναμική των εξελίξεων, αλλά συνέστησε στους πιστούς του αξιωματικούς να πειθαρχήσουν στις ενέργειες και τις αποφάσεις των Αρχηγών των Επιτελείων. Οι αποφάσεις αυτές πάρθηκαν στη κρίσιμη σύσκεψη της 23^{ης} Ιουλίου, μία μέρα δηλαδή μετά την πτώση της Κερύνειας, γεγονός που σηματοδότησε το τέλος της πρώτης φάσης του «Αττίλα» με την επιτυχή επίτευξη ενός στρατηγικού προγεφυρώματος¹⁶¹. Εκεί, εκτός των στρατιωτικών αρχηγών και του «Προέδρου της Δημοκρατίας», Στρατηγού Φαίδωνα Γκιζίκη, παρίσταντο ο τελευταίος νόμιμος πρωθυπουργός και αρχηγός της ΕΡΕ, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο Γεώργιος Μαύρος, αρχηγός της Ενώσεως Κέντρου, ο υπουργός Εξωτερικών των κυβερνήσεων Καραμανλή, Ευάγγελος Αβέρωφ, ο Σπυρίδων Μαρκεζίνης (παλαιότερος αρχηγός του Κόμματος των Προοδευτικών και πρωθυπουργός το διάστημα Οκτώβριος-Νοέμβριος 1973), ο Στέφανος

¹⁵⁹ Α. Κλάνης, «Η Χούντα του Ιωαννίδη και η Τουρκία», στην ιστοσελίδα της εφημερίδας *Καθημερινή*, 4 Νοεμβρίου 2019: <https://www.kathimerini.gr/society/1050011/i-choynta-toy-ioannidi-kai-i-toyrkia/> ημερομηνία προσπέλασης 18.7.2023.

¹⁶⁰ Α. Καραπάνου, *ό.π.*, σ. 9.

¹⁶¹ Θ. Βερέμης-Ι. Κολιόπουλος, *Νεότερη Ελλάδα. Μια ιστορία από το 1821*, Αθήνα 2013, σσ. 310-311.

Στεφανόπουλος (εκ των τριών «αποστατών» πρωθυπουργών του 1965), ο Γεώργιος Αθανασιάδης Νόβας, ο Ξενοφών Ζολώτας και ο Πέτρος Γαρουφαλλιάς¹⁶². Σχολιάζοντας αργότερα τη σύνθεση της Σύσκεψης ο Παύλος Μπακογιάννης («Βήμα», 4 Φεβρουαρίου 1977) σημείωνε πως «[...] καθόρισε όχι μόνο τη σύνθεση της κυβερνήσεως (ντε φάκτο, αντιπροεδρία για τον Γεώργιο Μαύρο και ανάθεση του Υπουργείου Εθνικής Αμύνης στον Ευάγγελο Αβέρωφ) αλλά και το ρόλο των πολιτικών στους κατοπινούς κομματικούς σχηματισμούς [...]». Στο τραπέζι τέθηκαν διάφορα σενάρια σχετικά με τον ηγέτη ή τους ηγέτες που έπρεπε να κληθούν να αναλάβουν τα ηνία της χώρας. Μεταξύ των επικρατέστερων ονομάτων ήταν αυτά του Κωνσταντίνου Καραμανλή, του Παναγιώτη Κανελλόπουλου και του Γεωργίου Μαύρου. Οι στρατιωτικοί δεν έβλεπαν με καλό μάτι την περίπτωση του Καραμανλή. Για αυτό το λόγο, αρχικά προκρίθηκε η ανάθεση της πρωθυπουργίας στον Κανελλόπουλο, ο οποίος αποχώρησε μάλιστα από τη Σύσκεψη προς κατάρτιση της λίστας των υπουργών της κυβέρνησης. Σε αυτό το κρίσιμο μεσοδιάστημα, ο Ευάγγελος Αβέρωφ άσκησε πιέσεις, ώστε να πείσει τους στρατιωτικούς για την ανάγκη επιστροφής του Καραμανλή από το Παρίσι, όπου βρισκόταν από το 1963. Οι θιασώτες αυτής της λύσης βάσιζαν τη θέση τους σε δύο κρίσιμους παράγοντες: καταρχάς ο Καραμανλής (σε αντίθεση με τον Κανελλόπουλο) δεν είχε συνδεθεί με την παρατεταμένη κρίση της περιόδου 1965-67 (και ιδίως των Ιουλιανών του 1965), η οποία αποσάρθρωσε το πολιτικό σκηνικό και επέτρεψε τις φυγόκεντρες κινήσεις των Απριλιανών να βρουν πρόσφορο έδαφος. Δεύτερον, θεωρούσαν πως ο Καραμανλής μπορούσε να συμφιλιώσει το λαϊκό παράγοντα με τις Ένοπλες Δυνάμεις και επομένως να αμβλύνει τις ριζοσπαστικές τάσεις εντός της κοινωνίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι και ο Κανελλόπουλος είχε σημειώσει ότι ενδεχόμενο κάλεσμα του Καραμανλή θα διευκόλυνε τις διαδικασίες δεδομένου ότι δεν προϋπέθετε τη συνεννόηση με οποιονδήποτε άλλο, όπως προϋπέθετε η δική του περίπτωση που απαιτούσε την σύμπλευση με τον Γ. Μαύρο¹⁶³.

Κάτω από το πλέγμα των εξελίξεων και αφού εξασφάλισε τη δέσμευση των στρατιωτικών αρχηγών για ηρεμία και πειθάρχηση του στρατεύματος, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής επέστρεψε στην Αθήνα τα ξημερώματα της 24^{ης} Ιουλίου

¹⁶² Γ. Αναστασιάδης (1998), *ό.π.*, σσ. 127-129.

¹⁶³ Α. Μπρατάκος, *Η ιστορία της Νέας Δημοκρατίας*, Αθήνα 2002, σ. 104-105.

προκειμένου να ηγηθεί κυβέρνησης εθνικής ενότητας σε μια κρίσιμη στιγμή¹⁶⁴. Η κυβέρνηση του Ιουλίου 1974 έμελλε να βασιστεί σε προδικτατορικά στελέχη της ΕΡΕ και της Ενώσεως Κέντρου, καθώς και σε μεμονωμένες προσωπικότητες που αναδείχθηκαν από τον αντιδικτατορικό αγώνα, όπως ο Γεώργιος- Αλέξανδρος Μαγκάκης, ο Γεώργιος Μυλωνάς και ο Κωνσταντίνος Λάσκαρης. Προσωπικότητες της Αριστεράς ή της οργανωμένης ριζοσπαστικής Αντίστασης κατά της δικτατορίας δεν προβλέφθηκε να συμμετάσχουν, δείχνοντας ίσως και την κατεύθυνση που επιθυμούσε να πάρει η κυβερνητική στρατηγική, αφού δεν επιδιώχθηκε μια ευρύτερη κυβέρνηση όλων των αντιδικτατορικών πολιτικών δυνάμεων. Πρωθυπουργός θα ήταν ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και Αντιπρόεδρος ο Γεώργιος Μαύρος. Ο Μαύρος επίσης θα αναλάμβανε και το Υπουργείο Εξωτερικών με υφυπουργό τον Δημήτριο Μπίτσιο. Γύρω από τον Καραμανλή ανέλαβαν επιτελικές θέσεις ως υφυπουργοί οι Γεώργιος Ράλλης, Παναγιώτης Λαμπριάς Ιωάννης Μπούτος, όλοι προερχόμενοι από το χώρο της ΕΡΕ. Ο Γεώργιος Ράλλης ανέλαβε για λίγες μέρες και το Υπουργείο Εσωτερικών, με υφυπουργό τον Ιωάννη Βαρβιτσιώτη. Σε στενό συνεργάτη του Καραμανλή ανατέθηκε και το Υπουργείο Πολιτισμού, πιο συγκεκριμένα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο. Στα κρίσιμα Υπουργεία Εθνικής Αμύνης και Δημόσιας Τάξης τοποθετήθηκαν οι Ευάγγελος Αβέρωφ και Σόλων Γκίκας (προδικτατορικός Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού), ώστε να αποδυναμώσουν τα χουντικά δίκτυα εντός του στρατεύματος και να αποφευχθεί μια κίνηση νοσταλγών του καθεστώτος. Σημαντικά στελέχη της Ένωσης Κέντρο που υπουργοποιήθηκαν ήταν ο Γιάγκος Πεσμαζόγλου (Υπουργός Οικονομικών), οι Δημήτριος Παπασπύρου και Γεώργιος Παπαγιαβής (Υπουργός και Υφυπουργός Γεωργίας), ο Χαράλαμπος Πρωτόπαπας (Υπουργός Βιομηχανίας) και Ανδρέας Κοκκέβης (Υπουργός Κοινωνικών Υπηρεσιών)¹⁶⁵. Αν και τελευταίος αρχηγός της ΕΡΕ και παρολίγον πρωθυπουργός, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος δεν συμπεριλήφθηκε στη λίστα του υπουργικού συμβουλίου. Επίσης, μετά από συμφωνία με τον Καραμανλή ο Φαίδων Γκιζίκης θα παρέμενε στη θέση του «Προέδρου της Δημοκρατίας» μέχρι τη διενέργεια των εκλογών.

¹⁶⁴ R. Clogg, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας (1770-2013)*, μετ. Παπαδάκη Λυδία-Μαυρομάτη Μαρία-Δρεπανιώτης Παναγιώτης, Αθήνα 2015, σ. 230-231.

¹⁶⁵ Γ. Αναστασιάδης (1998), *ό.π.*, σσ. 130-132.

Από τις πρώτες μέρες του σχηματισμού της, η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας είχε να αντιμετωπίσει τα υπολείμματα της Χούντας (τα οποία αν και απονομιμοποιημένα λόγω του αντιδικτατορικού αγώνα και της κατάρρευσης του Ιουλίου συνέχιζαν να διατηρούν επιρροές στο κρατικό μηχανισμό) και τις συνέπειες της πρώτης φάσης της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο. Ως προς το πρώτο, προκρίθηκε η λύση της σταδιακής αποχουντοποίησης με την αντικατάσταση στελεχών της δημόσιας διοίκησης (όπως νομάρχες, δημάρχους και κοινοτάρχες) που είχαν διοριστεί από τη Χούντα, δημόσιων οργανισμών και επιχειρήσεων, ακόμη και τραπεζών. Αλλαγές έλαβαν χώρα και εντός του στρατεύματος με πιο χαρακτηριστικές την αποστράτευση του Γρηγόρη Μπονάνου (Αρχηγός Ενόπλων Δυνάμεων, διορισθείς από τον Δημήτριο Ιωαννίδη) και του Αρχηγού ΓΕΣ, Ανδρέα Γαλατσάνου. Επίσης, μέχρι τις αρχές Αυγούστου 1974 η κυβέρνηση προχώρησε σε κατάργηση του Συντάγματος της Χούντας και επαναφορά αυτού του 1952 (εκτός των διατάξεων που αναφέρονταν στο πολιτειακό), αμνήστευση όλων των πολιτικών κρατουμένων και απόδοση της ελληνικής ιθαγένειας σε όσους την είχαν απωλέσει τιμωρητικά κατά τη διάρκεια της δικτατορίας¹⁶⁶. Όμως, μέσα στον Αύγουστο η κυβέρνηση Καραμανλή θα δοκιμαστεί σκληρά από την τελική φάση της κυπριακής τραγωδίας. Η δεύτερη φάση του Αττίλα (14-16 Αυγούστου) θα οδηγήσει στην κατάληψη του 38% του κυπριακού εδάφους και την προσφυγιά περίπου 200.000 ατόμων, κάτω από την ελληνική αδυναμία να βοηθήσει ουσιαστικά την κυπριακή άμυνα. Η απροθυμία της αμερικανικής πολιτικής (η οποία βέβαια το ίδιο διάστημα δοκιμάστηκε από την παραίτηση του Προέδρου Ρίτσαρντ Νίξον) να αποτρέψει τους τουρκικούς σχεδιασμούς προκάλεσαν ένα βαθύ τραύμα τόσο στην ελληνική κοινωνία, όσο και προσωπικά στον Καραμανλή, ο οποίος από τις αρχές της πρώτης του πρωθυπουργίας (1955) τασσόταν αναφανδόν υπέρ της συμμετοχής της χώρας στους δυτικούς οργανισμούς¹⁶⁷.

Είναι ιστορική ειρωνεία πως λόγω του Κυπριακού είχαν τραυματιστεί οι σχέσεις Ελλάδας και Δύσης και τότε, αφού η κατασταλτική πολιτική της Βρετανίας έναντι του ανταποικιακού αγώνα των Ελληνοκυπρίων είχε δημιουργήσει

¹⁶⁶ Γ. Αναστασιάδης (1998), *ό.π.*, σσ. 130-132.

¹⁶⁷ Ε. Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός: το ριζοσπαστικό ρεύμα (1932-1979)*, Αθήνα 2011, σ. 497-499.

ουδετερόφιλες τάσεις εντός της ελληνικής κοινωνίας¹⁶⁸, οι οποίες δίχως την κατάληξη των Συμφωνιών Ζυρίχης- Λονδίνου (1959)¹⁶⁹ θα μπορούσα να οδηγήσουν την Ελλάδα ακόμη και εκτός NATO, όπως σημείωνε σε δυτικούς ιθύνοντες ο ίδιος ο Καραμανλής. Στα δεδομένα του 1974, όμως, συναισθανόμενος τόσο την ελληνική αδυναμία να αμυνθεί της Κύπρου αλλά και τα έντονα αντιαμερικανικά αισθήματα της κοινής γνώμης¹⁷⁰ (λόγω της στήριξης που παρείχαν οι ΗΠΑ στο δικτατορικό καθεστώς μετά την επικράτησή του) προχώρησε στη μοναδική κίνηση που του είχε απομείνει σαν εργαλείο διαμαρτυρίας: ανακοίνωσε την αποχώρηση της Ελλάδας από το στρατιωτικό σκέλος του NATO (14 Αυγούστου), κίνηση που είχε πράξει ο Γάλλος Πρόεδρος Σαρλ ντε Γκωλ τη δεκαετία του 1960¹⁷¹. Η επίσημη ανακοίνωση της κυβέρνησης θα αναφέρει τα εξής χαρακτηριστικά : «[...] το NATO αποδείχθηκε ανίκανο να παρεμποδίσει την Τουρκία από την εξαπόλυση νέας βάρβαρης και απρόκλητης επίθεσης κατά της Κύπρου. Το NATO δεν έχει επομένως λόγο ύπαρξης και δεν μπορεί να εκπληρώσει το σκοπό για τον οποίο συνεστήθη, αφού δεν μπορεί να αποτρέψει τον πόλεμο μεταξύ δύο μελών του[...]».

Η νέα πορεία σηματοδοτήθηκε μέσα στο Σεπτέμβριο, οπότε η ολοκλήρωση της κυπριακής κρίσης και η εμπέδωση του πολιτικού ελέγχου επέτρεψε την ανασύνθεση του κομματικού σκηνοθέτη. Άλλωστε, η επαναλειτουργία των κομμάτων και η κατοχύρωση των πολιτικών ελευθεριών προοικονόμιζε την άμεση προσφυγή στις πρώτες κάλπες μετά το Φεβρουάριο 1964. Στις αρχές Σεπτεμβρίου, ο Ανδρέας Παπανδρέου, σημαίνον στέλεχος των κυβερνήσεων της Ένωσης Κέντρου (1963-65) και ηγέτης του αντιδικτατορικού Πανελλήνιου Απελευθερωτικού Κινήματος (ΠΑΚ) προχώρησε στην ίδρυση του ΠΑΣΟΚ, ενός κόμματος που επιθυμούσε να εκφράσει τον πολιτικό ριζοσπαστισμό της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου. Επίσης, στις 23 Σεπτεμβρίου με διάταγμα της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας καταργείται ο νόμος 509 και νομιμοποιείται το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ), το οποίο είχε κηρυχθεί παράνομο κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου (1947). Μια πρόγευση είχε δοθεί με την επιστροφή του Χαρίλαου Φλωράκη, Γενικού Γραμματέα του ΚΚΕ, από την

¹⁶⁸ Σ. Ριζάς-Ι. Στεφανίδης, *Το Κυπριακό Ζήτημα*, στο Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 9., Αθήνα 2003, σ. καθώς και Ε. Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των Κόσμων, η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967*, Αθήνα 2008, σσ. 165-167.

¹⁶⁹ Ε. Χατζηβασιλείου, *Το Γεωπολιτικό περιβάλλον του Κυπριακού και η Ελληνική εξωτερική πολιτική στη δεκαετία του 1950*, Αθήνα 1988, σσ. 42-43.

¹⁷⁰ R. Clogg, *ό.π.*, σ. 230-231.

¹⁷¹ R. Clogg, *ό.π.*, σ. 497-499.

πολιτική εξορία (Αύγουστος 1974). Η ολοκλήρωση του κύκλου της πολιτικής εξορίας στις χώρες του Ανατολικού Συνασπισμού και η σταδιακή επάνοδος των ηττημένων του 1949 σήμαινε πως το προδικτατορικό καθεστώς ιστορικότητας έδινε τη θέση του σε μια εποχή. Τέλος, 29 Σεπτεμβρίου ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ανακοίνωσε την ίδρυση της Νέας Δημοκρατίας, ενός κόμματος που επιθυμούσε να καλύψει το χώρο της προδικτατορικής ΕΡΕ και των νέων κοινωνικών δυνάμεων, που εστίαζαν στον εκδημοκρατισμό και την επάνοδο στους ευρωπαϊκούς θεσμούς, ιδίως στην ΕΟΚ. Έτσι, αρχές Οκτωβρίου (3) ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ανακοίνωσε και επίσημα ότι οι εκλογές θα λάβουν μέρος 17 Νοεμβρίου, κατά την πρώτη δηλαδή επέτειο της εξέγερσης του Πολυτεχνείου¹⁷². Το δημοψήφισμα για το πολιτειακό θα τοποθετούταν μετά τις εκλογές, έστω και αν δυνάμεις όπως το ΠΑΣΟΚ επιθυμούσαν να προηγηθεί το δημοψήφισμα για το βασιλιά. Είναι γεγονός ότι στις χώρες της Νότιας Ευρώπης που είχαν εγκαθιδρυθεί δικτατορικά καθεστώτα, δηλαδή στην Ελλάδα, στην Ισπανία και στην Πορτογαλία, μόνο στην πρώτη επιτεύχθηκε μια ταχεία, αναίμακτη και κυρίως αποτελεσματική μετάβαση στη δημοκρατία¹⁷³. Το επίτευγμα αυτό δεν οφείλεται μόνο στον Κωνσταντίνο Καραμανλή, αλλά εν συνόλω στις ηγετικές πολιτικές δυνάμεις της εποχής που συνενώθηκαν μπροστά στον κοινό σκοπό, το συμφέρον της Ελλάδας. Στην ίδια κατεύθυνση, δεν πρέπει να παραγκωνίζεται και ο ρόλος που είχε η ελληνική κοινωνία σε αυτή την μετάβαση που στήριξε την κυβέρνηση εθνικής ενότητας, υποδέχθηκε με διθυράμβους τον Καραμανλή και του εμπιστεύθηκε την εκκίνηση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας.

4.3. Η παρουσία των Κανελλόπουλου, Μαύρου, Παπασπύρου και Κοκκέβη στη Μεταπολίτευση

Μετά τη διάλυση της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, οι Κανελλόπουλος, Μαύρος, Κοκκέβης και Παπασπύρος παρέμειναν βέβαια στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας και έλαβαν μέρος ως μάρτυρες κατηγορίας στις δίκες που ακολούθησαν εναντίον των πρωταίων του στρατιωτικού πραξικοπήματος. Εκκινώντας από την παρουσία τους στην πολιτική σκηνή, όπως σημειώθηκε και παραπάνω, είδαμε ότι

¹⁷² Αντώνης Κλάπης, «Οι πρώτες εκλογές της Μεταπολίτευσης», Καθημερινή, 9.6.2020: <https://www.kathimerini.gr/politics/1081717/oi-protos-ekloges-tis-metapoliteysis/>, ημερομηνία προσπέλασης 14.7.2023).

¹⁷³ Α. Καραπάνου, *ό.π.*, σ. 9.

όλοι τους, πλην του Κανελλόπουλο, είχαν αποτελέσει μέλη της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας. Με άλλα λόγια, ο χώρος του παραδοσιακού Κέντρου είχε σημαντική παρουσία. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας είχε αναδειχθεί ένας νέος πόλος που εξέφραζε τον ίδιο χώρο και είχε ως επικεφαλής τον Ανδρέα Παπανδρέου και μέλη του επιφανείς προσωπικότητες που είχαν συμβάλει στον αντιδικτατορικό αγώνα. Η τελευταία αυτή ομάδα θα έπαιζε ουσιαστικό ρόλο τα επόμενα χρόνια στην διάλυση του παραδοσιακού Κέντρου και στην κυριαρχία των πολιτικών που ασπάζονταν ιδέες κοινωνικού μετασχηματισμού. Οι ιδέες αυτές έμοιαζαν τρομακτικές για τους παλαιούς κεντρώους, που δεν κατάφεραν να προσαρμοστούν στην πλειονότητά τους στις νέες εξελίξεις. Κατά συνέπεια, ο αστάθμητος παράγοντας του ΠΑΣΟΚ, η ιδρυτική διακήρυξη του οποίου ξεπερνούσε εμφανώς την βενιζελογενή παράδοση, αποτέλεσε την αρχή του τέλους της ΕΚ.

Ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή. Η εκκίνηση της πολιτικής ζωής της χώρας είχε ξεκινήσει ήδη από τις ημέρες της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας. Ο Γεώργιος Μαύρος, παράλληλα με την ανάληψη των καθηκόντων του στο Υπουργείο Εξωτερικών, στις 20 Σεπτεμβρίου του 1974 είχε ανασυστήσει την ΕΚ. Μια κίνηση αναμενόμενη βέβαια που απέβλεπε στην αναγέννηση του κόμματος όπως είχε διαμορφωθεί πριν την κατάλυση της δημοκρατίας. Μαζί του συντάχθηκε και ο Ανδρέας Κοκκέβης¹⁷⁴. Τις πρώτες εβδομάδες της επαναλειτουργίας του κόμματος, αυτό βρισκόταν σε σύγχυση και μάλλον σε αδράνεια ουσιαστικά, λόγω του γεγονότος ότι ο αρχηγός του κόμματος, ήταν απασχολημένος με την εκτέλεση των καθηκόντων του στο Υπουργείο Εξωτερικών, υπό τη σκιά της απειλής που είχε δημιουργηθεί λόγω του Κυπριακού.

Τον Οκτώβριο, η ομάδα της Κίνησης των Νέων Πολιτικών Δυνάμεων, ΚΝΠΔ, την οποία αποτελούσαν κυρίως προσωπικότητες που είχαν πρωτοστατήσει στον αγώνα ενάντια στο καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου 1967, προσχώρησε στην ΕΚ και μαζί δημιούργησαν το κόμμα Ένωση Κέντρου – Νέες Δυνάμεις, ΕΚ-ΝΔ. Οι ενωμένες αυτές δυνάμεις θα οδηγούσαν το παραδοσιακό Κέντρο στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1974. Εξαρχής διαφάνηκαν οι διαφορές που υπήρχαν ανάμεσα στις δύο δυνάμεις, με την επιρροή της ΚΝΠΔ. Στον ένα πόλο βρίσκονταν οι παλαιοί κεντρώοι, δηλαδή το παραδοσιακό κομμάτι των μελών της που αντλούσαν ιδεολογικά από τον

¹⁷⁴ Α. Κοκκέβης, *ό.π.*, σ. 77.

φιλελευθερισμό/βενιζελισμό. Στον άλλο πόλο είχαν συγκεντρωθεί οι νεωτεριστές, δηλαδή τα νεότερα μέλη του κόμματος και επιφανείς προσωπικότητες του αντιδικτατορικού αγώνα, όπως ο Αλέκος Παναγούλης.

Οι διαφορές βέβαια είχαν γίνει εμφανείς και στις εκλογικές διακηρύξεις του κόμματος. Οι αναφορές της ενεργούς συμμετοχής της λαϊκής βάσης, οι φιλοδυτικές τάσεις που συνδύαζαν τις αγαστές σχέσεις με τον ανατολικό συνασπισμό, οι αριστερές τοποθετήσεις για τα εργασιακά θέματα, η διαμόρφωση ενός κράτους κοινωνικής πρόνοιας με ουσιαστικό περιεχόμενο, η καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας, αποτελούσαν όχι απλά ιδέες και σταθερές συνισταμένες στην ιδεολογία των μελών της ΚΝΠΔ. Στις εκλογές του 1977 η ΕΚ υπέστη συντριπτική ήττα. Έλαβε το 20,42% των ψήφων του ελληνικού λαού και εξέλεξε 61 βουλευτές. Παρά λοιπόν το χαμηλό ποσοστό του κόμματος και το γεγονός ότι οι βουλευτές που προέρχονταν από την ΚΝΠΔ ήταν σαφώς λιγότεροι, το πολιτικό τους εκτόπισμα ήταν τέτοιο που ξεπερνούσε τα όρια της εκλογικής τους περιφέρειας, που ήταν κυρίως η Αθήνα.

Τα χρόνια που ακολούθησαν μέχρι τις δεύτερες εκλογές της Μεταπολίτευσης η ΕΚ θα πάσχιζε να βρει τις ισορροπίες της. Ο Παναγούλης υπήρξε από τους πρώτους που αποχώρησαν από το κόμμα θεωρώντας ότι η ΚΝΠΔ λειτουργούσε διασπαστικά για το κόμμα, ενώ ακολούθησαν κι άλλα επιφανή στελέχη, όπως οι Δ. Τσάτσος, Γ. Μαγκάκης και Χ. Πρωτόπαπας. Το ΚΝΠΔ ζητούσε επίμονα να προστεθεί στην ονομασία του κόμματος ο όρος «σοσιαλιστικός», ενώ οι παλαιότεροι πολιτικοί έβλεπαν αρνητικά μια τέτοια εξέλιξη. Μάλιστα ζητούσαν με τη σειρά τους την υιοθέτηση της παλαιάς ονομασίας του κόμματος. Ο Μαύρος, μέσα σε αυτόν τον κυκεώνα συγκρούσεων επιχειρούσε να συμβιβάσει τις αντικρουόμενες τάσεις και να διατηρήσει την ενότητα του κόμματος. Προχώρησε τελικά στην μετονομασία του κόμματος σε Ένωση Δημοκρατικού Κέντρου, ΕΔΗΚ. Στο καταστατικό του κόμματος ορίστηκε ότι απώτερος στόχος του ήταν ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός της κοινωνίας, που θα επιτυγχανόταν μέσα από σταδιακές κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Παρά το γεγονός ότι κανείς προχώρησε ανοιχτά σε αμφισβήτηση της θέσης του ως επικεφαλής του κόμματος, ήταν βέβαιο ότι υπήρχαν εκείνοι που στέκονταν σκεπτικά απέναντι στις επιλογές που έκανε.

Παρά τις προσπάθειες που πραγματοποιήθηκαν για την διεύρυνση της λαϊκής βάσης του κόμματος, τα αποτελέσματα δεν ήταν ιδιαίτερα επιτυχημένα. Η

απόρριψη από πλευράς του ΠΑΣΟΚ στην πρόταση συνεργασίας που έγινε, έφερε την ΕΔΗΚ σε δύσκολη θέση εν όψει των εκλογών του 1977, όταν και επιβεβαιώθηκαν τα χειρότερα σενάρια για την εκλογική απήχηση του κόμματος. Κέρδισε μόλις το 12% των ψήφων του ελληνικού λαού, δηλαδή 15 μόλις έδρες. Επρόκειτο για μια σαρωτική ήττα του χώρου. Οι εκλογές του 1977 σήμαναν την αρχή του τέλους του παραδοσιακού κέντρου, όπως αυτό είχε σχηματιστεί προδικτατορικά. Το κενό που δημιουργήθηκε ήδη από την επαύριον της αποκατάστασης της δημοκρατίας είχε καρπωθεί οριστικά από το ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα Παπανδρέου, που εξαρχής όξυνε την πουλυδιάσπαση που υφίστατο στο χώρο του Κέντρου. Μάλιστα, το ΠΑΣΟΚ είχε μετατραπεί στον μεγαλύτερο εχθρό του κόμματος. Δηλωτικό της πώλωσης που επικράτησε είναι το γεγονός ότι ο Μαύρος είχε δηλώσει ότι: «Κάθε ψήφος στο ΠΑΣΟΚ είναι σφαίρα στην καρδιά της Ελλάδος». Μετά την ήττα της ΕΔΗΚ, ο Μαύρος αναγκάστηκε να αποχωρήσει από την ηγεσία του κόμματος και ο Ιωάννης Ζίγδης αναδείχθηκε νέος πρόεδρος του κόμματος¹⁷⁵. Το 1980 ο Μαύρος ίδρυσε το κόμμα Παράταξη Κέντρου. Στις εκλογές του 1981 το κόμμα συμπορεύθηκε με το ΠΑΣΟΚ. Εκλέχθηκε με το ψηφοδέλτιο επικρατείας του κόμματος, ενώ το 1984 εκλέχθηκε ευρωβουλευτής με το ίδιο κόμμα.

Αντίθετο δρόμο ακολούθησε ο Κοκκέβης που αποδέχθηκε την πρόταση του προέδρου της ΝΔ, Γ. Ράλλη, και εντάχθηκε στο ψηφοδέλτιο επικρατείας του κόμματος. Η εφημερίδα *Ακρόπολις* έγραψε με αφορμή αυτή την μετάβαση ότι η ΝΔ πέτυχε τελικά το στόχο της διεύρυνσης που είχε ξεκινήσει από το 1978 στο χώρο του Κέντρου. Ο Κοκκέβης προέβη σε δήλωση σχετικά με το θέμα στην οποία υποστήριξε ότι οδηγήθηκε σε αυτή την επιλογή λόγω της «παραμόρφωσης της πολιτικής ζωής» που είχε προκληθεί από τις πολιτικές εξελίξεις στο χώρο της αντιπολίτευσης. Οι εξελίξεις αυτές, όπως σημείωσε, ενείχαν τον κίνδυνο «απροσδιόριστων επιπτώσεων για το μέλλον του τόπου», γεγονός που εγκαλούσε τον ίδιο να πράξει το χρέος του απέναντι στην πατρίδα. Μετά την εκλογή του και συγκεκριμένα τον Νοέμβριο του 1981, ο Κοκκέβης με επιστολή του στο Προεδρείο της Βουλής δήλωσε ότι στο εξής θα καθίστατο ανεξάρτητος συνεργαζόμενος με το κόμμα της ΝΔ¹⁷⁶.

¹⁷⁵ Ε. Χατζηβασιλείου, «Από τη θέσπιση του Συντάγματος», *ό.π.*, σ. 313.

¹⁷⁶ Α. Κοκκέβης, *ό.π.*, σ. 94-98.

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος εκλέχθηκε δύο φορές ανεξάρτητος βουλευτής με το ψηφοδέλτιο επικρατείας της ΝΔ, στις εκλογές του 1977 και του 1981 αντίστοιχα. Αν και ο Καραμανλής προσέγγισε τον Κανελλόπουλο προκειμένου να καταλάβει τη θέση του προσωρινού Προέδρου της Δημοκρατίας, ο ίδιος αρνήθηκε και στη θέση εκλέχθηκε ο Μιχαήλ Στασινόπουλος. Την επόμενη χρονιά, ο Κανελλόπουλος έθεσε υποψηφιότητα για τη θέση, όμως εκλέχθηκε ο Κωνσταντίνος Τσάτσος που είχε την υποστήριξη της ΝΔ, ενώ τον Κανελλόπουλο υποστήριξαν η ΕΚ-ΝΔ, η ΕΔΑ και το ΚΚΕ¹⁷⁷. Το 1976 ταξίδεψε στην Κύπρο όπου έλαβε μέρος στο Παγκύπριο Συλλαλητήριο στο πλευρό του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου. Στην ομιλία του για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης ήταν μνημειώδης. Καταδίκασε την διχόνοια που επικρατούσε στους Έλληνες πριν ακόμη ιδρυθεί το ελληνικό κράτος. Την διχόνοια που έκανε «τους ήρωες να αλληλοσκοτώνονται, να φυλακίζει ο ένας τον άλλο και τους έκανε στην πιο κρίσιμη ώρα να είναι διχασμένοι». Παρόμοιες ήταν οι διχόνοιες και την περίοδο 1915-1922 και 1941-1944, όταν οι «μεγάλες ώρες επισκιάστηκαν πάλι από δραματικές διενέξεις και από τραγικές πράξεις». Υπεραμύνθηκε δε της δημοκρατικής αλληλεγγύης και της αποφυγής των ακροτήτων Στο θέμα αυτό, των πολιτικών ερίδων που μάστιζαν τη χώρα από τη δεκαετία του 1910 επανερχόταν συνεχώς στα κείμενά του μέχρι το θάνατό του¹⁷⁸.

Ο Δημήτρης Παπασπύρος εντάχθηκε εξ αρχής στον χώρο της ΝΔ και εκλέχθηκε βουλευτής με το κόμμα του Κ. Καραμανλή στις βουλευτικές εκλογές του 1974 και του 1977. Το 1977 επανεκλέχθηκε στο αξίωμα που κατείχε πριν την 21^η Απριλίου του 1967 και ως και το 1981 διετέλεσε Πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων.

Στο δεύτερο μέρος της παρούσας ενότητας, στρέφουμε το βλέμμα μας στη δίκη εναντίον των πρωταίτιων της Χούντας. Στις 23 Οκτωβρίου 1974 οι πρωταίτιοι του στρατιωτικού πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου του 1967 συνελήφθησαν και εκτοπίστηκαν στην Κέα. Την 1^η Νοεμβρίου ασκήθηκαν ποινικές διώξεις στους συλληφθέντες, όπως και σε άλλα πρόσωπα που είχαν υποστηρίξει το δικτατορικό καθεστώς¹⁷⁹. Στις εδώλιο κάθισαν οι Γ. Παπαδόπουλος, Στ. Παττακός, Ν. Μακαρέζος, Δ. Ιωαννίδης, Ι. Λαδάς, Γρ. Σπαντιδάκης, Οδ. Αγγελής, Γ. Ζωιτάκης, Μ.

¹⁷⁷ Α. Καραπάνου, *ό.π.*, σ. 130, 136.

¹⁷⁸ Ν. Κουράκης, *ό.π.*, σ. 88-92.

¹⁷⁹ Α. Καραπάνου, *ό.π.*, σ. 11.

Ρουφογάλης, Α. Λέκκας, Μ. Μπαλόπουλος, Δ. Σταματελόουλος, Αλ. Χατζηπέτρος, Ν. Γκαντώνας, Σ. Καραμπέρης, Κ. Παπαδόπουλος, Κ. Καρύδας, Γ. Κωνσταντόπουλος, Ν. Ντερτιλής και Ε. Τσάκας. Η δικαστική αίθουσα άνοιξε τις πόρτες της στις 28 Ιουλίου του 1975. Το κατηγορητήριο έγραφε: *Την 21^η Απριλίου πλείονες ηνωμένοι έλαβον τα όπλα, άνευ αδείας προσκληθέντες δε υπό των Αρχηγών των ηρνήθησαν να καταθέσουν ταύτα (...) ετέλεσαν βιαιοπραγίες κατά προσώπων και πραγμάτων και ετάραξαν την κοινήν ησυχίαν και ειρήνην (...). Του ως άνω εγκλήματος ετύγχανον υποκινηταί και ετέθησαν επίκεφαλής¹⁸⁰.*

Ανάμεσα στους μάρτυρες κατηγορίας ήταν οι Κανελλόπουλος και Μαύρος. Ο Κανελλόπουλος εξιστόρησε τα γεγονότα που είχαν λάβει χώρα τα ξημερώματα της 21^{ης} Απριλίου 1967, υποδεικνύοντας τον βασιλιά ως υπεύθυνο για τον συμβιβασμό που έγινε με τους πραξικοπηματίες. Ο Κανελλόπουλος συμβούλεψε τον βασιλιά να εγκαλέσει στην τάξη τους στρατιωτικούς, ωστόσο ο τελευταίος δέχθηκε να συμβιβαστεί υπό το φόβο μεγαλύτερων αναταραχών. Ακόμη, ο πρώην πρωθυπουργός αρνήθηκε τις κατηγορίες περί αναρχίας στη χώρα, που ήταν και το βασικό επιχείρημα που επικαλέστηκε η υπεράσπιση των πραξικοπηματιών. Υποστήριξε δε ότι οι κατηγορούμενοι κατέλυσαν τη δημοκρατία στη χώρα με μοναδικό κίνητρο να ικανοποιήσουν δικές τους φιλοδοξίες, «την προσωπική των ματαιοδοξίαν», όπως αποδείχθηκε και εκ των υστέρων από το γεγονός ότι παρέμειναν προσκολλημένοι στην εξουσία για 7 χρόνια. Ακόμη, πρόσθεσε ότι η υπόθεση των συνταγματαρχών ότι ενεργούσαν εκ μέρους όλου του στρατεύματος ήταν απολύτως ψευδής, όπως και οι συνεχείς δηλώσεις υπέρ της δημοκρατίας και των ελευθεριών των πολιτών¹⁸¹.

Ο Μαύρος στην κατάθεσή του τόνισε ότι ο Παπαδόπουλος ήταν ένα πρόσωπο άγνωστο σε εκείνον και ουδέποτε είχε ακούσει γι' αυτόν πριν τον Απρίλιο του 1967. Στην ερώτηση αν υπήρχε όντως κίνδυνος κατάληψης της εξουσίας από κομμουνιστές, ο Μαύρος διέψευσε τις υποθέσεις αυτές. «Ουδέποτε υπήρξε κίνδυνος, σας το λέγω υπευθύνως», πρόσθεσε ο Μαύρος. Στη συνέχεια σημείωσε ότι οι ανησυχίες περί κομμουνιστικού κινδύνου δεν υπήρχαν, παρά μόνο διαδίδονταν από κύκλους σε κύκλους, τους οποίους συνέφερε να βρίσκεται η χώρα σε κατάσταση αναβρασμού. Ακόμη, τόνισε ότι οι δικτάτορες δεν είχαν κανένα λαϊκό έρεισμα και

¹⁸⁰ Α. Ρενιέρης, *Η δίκη του χούντας. 25 καταθέσεις που έκαψαν τους δικτάτορες*, Αθήνα 2008, σ. 19.

¹⁸¹ Δ. Αλικανιώτης, *ό.π.*, σ. 281. Α. Ρενιέρης, *ό.π.*, σ. 26.

βασίζονταν σε μια συνεχές κλίμα τρομοκρατίας από τη μεριά του καθεστώτος. Μάλιστα, υποστήριξε ότι το πραξικόπημα του 1967 δεν ήταν στρατιωτική κίνηση, αλλά επιχείρηση αστυνομικής μορφής: *Συνέλαβαν τον πρωθυπουργό της χώρας, τον υπουργό Εθνικής Αμύνης, προκάλεσαν τα Ανάκτορα. Αυτή δεν είναι επιχείρηση στρατιωτική, αναμετρήσεως δυνάμεων. είναι καθαρώς επιχείρηση αστυνομικής μορφής. Όπου υπάρχει βία, δόλος, τρόμος, είναι γκανγκστερικές επιχειρήσεις. Δεν μπορώ να τις κρίνω διαφορετικά*¹⁸².

Στη δίκη που αφορούσε την εξέγερση του Πολυτεχνείου ο Κανελλόπουλος εξέφρασε την στήριξη του στην «ιερή εξόρμηση» των φοιτητών. Το πλήθος που είχε συγκεντρωθεί μετρούσε χιλιάδες ανθρώπους που ζητούσαν την ελευθερία τους και το πλήθος αυτό δεν ήταν δυνατό να υπακούσει την αστυνομία, η οποία δρούσε ενάντια στην συνείδησή του, υποστήριξε ο Κανελλόπουλος. Ο πρώην πρωθυπουργός, δήλωσε χαρακτηριστικά: *είναι παράλογο πράγμα να πυροβολή κανείς κατ' αόπλων πολιτών, και δη κατά παιδιών, όπως το νήπιο που εφονεύθη στου Ζωγράφου. Ασφαλώς ήταν βολές στον αέρα, αλλά και ήσαν και κατά του πλήθους. Για μένα ήτο εθνική επανάσταση η εκδήλωση των φοιτητών και δεν υπήρχε σχέδιον εξεγέρσεως, αλλά υπήρχε κοινή βούλησις, των εντός και εκτός του Πολυτεχνείου πολιτών, οι οποίοι ζητούσαν την ελευθερία των (...). Η ηθική επανάσταση του Πολυτεχνείου επέτυχε και θα μείνη στην Ιστορία ως παράδειγμα η φράσις «Εδώ Πολυτεχνείο – Εδώ Πολυτεχνείο»*¹⁸³.

Αμέσως μετά τον Κανελλόπουλο, κατέθεσε ο Μαύρος. Ο Μαύρος υπεραμύνθηκε των γεγονότων του Πολυτεχνείου, τονίζοντας ότι «αποτελούν συνέχεια της 21^{ης} Απριλίου και δεν μπορούμε να καταλογίσουμε ευθύνη εις συγκεκριμένα πρόσωπα, διότι νομίζω ότι υπήρχε σχέδιον. Το καθεστώς εκείνο ήδη αντελήφθη, ότι καταρρέει και προσπαθούσε με κάθε τρόπο να διατηρηθή εις την Αρχήν. Δεν μπορώ να φαντασθώ ότι τα τανκς ξεκίνησαν να χτυπήσουν τους φοιτητάς, αλλά ήθελαν να χτυπήσουν στο «ψαχνό» για να κρατήσουν το καταρρέον καθεστώς». Πρόσθεσε δε ότι οι φοιτητές συγκεντρώθηκαν στο χώρο του Πολυτεχνείου για να εκφράσουν την αντίθεσή τους και να διαμαρτυρηθούν ενάντια

¹⁸² Α. Ρενιέρης, *ό.π.*, σ. 56-59.

¹⁸³ Π. Ροδάκης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 1887.

στην τυραννία του καθεστώτος, ήταν άοπλοι και δεν σκόπευαν να επιτεθούν. Προσέβλεπαν στις συνέπειες που θα είχε η πράξη τους μακροπρόθεσμα¹⁸⁴.

¹⁸⁴ Π. Ροδάκης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 1888.

Επίλογος

Καθ' όλη τη διάρκεια της επταετίας, υπήρξαν σπουδαίες πολιτικές και πνευματικές προσωπικότητες που αντιστάθηκαν στο καθεστώς, βασανίστηκαν και εκτοπίστηκαν προκειμένου να εκφράσουν την αντίθεσή τους στην αυταρχική διακυβέρνηση. Ο Γεώργιος Παπανδρέου, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο Γεώργιος Μαύρος, ο Ανδρέας Κοκκέβης και ο Δημήτρης Παπασπύρος χάραξαν εξ αρχής το δρόμο που όφειλε να ακολουθήσει η ελληνική πολιτική ελίτ απέναντι στο στρατιωτικό καθεστώς, με οποιοδήποτε κόστος. Οδηγούμενοι από την πίστη τους στις δημοκρατικές αρχές και την αγωνιστική τους συνείδηση οι Κανελλόπουλος, Μαύρος, Κοκκέβης και Παπασπύρος κατήγγειλαν επανειλημμένα το στρατιωτικό καθεστώς, την καταπάτηση των δημοκρατικών αρχών και των ανθρώπινων δικαιωμάτων.

Ο Γεώργιος Παπανδρέου, πρώην πρωθυπουργός της Ελλάδος, σήκωσε στους ώμους τους πρώτος την Ελλάδα, με το ηχογραφημένο μήνυμα που απέστειλε και μεταδόθηκε κατά την πρώτη επέτειο της δικτατορικής διακυβέρνησης. Υπήρξε η πρώτη ουσιαστική πράξη αντίστασης με διεθνή εμβέλεια, ενώ μήνες αργότερα η κηδεία του μετατράπηκε στη πρώτη μαζική διαμαρτυρία του ελληνικού λαού ενάντια στο καθεστώς. Ο Κανελλόπουλος, ο Μαύρος, ο Παπασπύρου και ο Κοκκέβης εναντιώθηκαν στο καθεστώς, τέθηκαν σε κατ' οίκον περιορισμό, εκδιώχθηκαν, οδηγήθηκαν σε δίκες, ενώ ο Μαύρος εκτοπίστηκε στην Γυάρο, στη Σκόπελο και στα Γρεβενά. Ωστόσο, κανένα μέτρο αποδείχθηκε αρκετό για να σταματήσουν τη δράση τους. Αντιθέτως, οι πολιτικοί αυτοί άνδρες, προερχόμενοι μάλιστα από διαφορετικά κομματικά περιβάλλοντα, συνεργάστηκαν στενά σε όλη τη διάρκεια της δικτατορίας με ένα κοινό σκοπό. Να πλήξουν το δικτατορικό καθεστώς και να οδηγήσουν τη χώρα σε εκλογές όταν θα τους δινόταν η ευκαιρία.

Οι διακηρύξεις στις οποίες καταδίκασαν το στρατιωτικό καθεστώς ήταν συνεχείς. Η παρουσία τους σε δίκες σημαντικών πολιτικών προσώπων, όπως του Ιωάννη Ζίγδη, ως μάρτυρες υπεράσπισης αναδεικνύουν την ακούραστη θέλησή τους να συσπειρωθούν ενάντια στη χούντα. Οι πράξεις τους αποτέλεσαν παράδειγμα σύμπνοιας πολιτικών δυνάμεων που προέρχονταν από διαφορετικές κομματικές οικογένειες και συστρατεύθηκαν μπροστά στον κοινό σκοπό. Κατήγγειλαν όλες τις εικονικές προσπάθειες φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος, ενώ είναι σημαντικό να

επισημανθεί ότι μετά το 1969 απαντά συχνά το αίτημα της επιστροφής της Ελλάδας όχι μόνο στην κοινοβουλευτική ομαλότητα στο εσωτερικό αλλά και στην ευρωπαϊκή οικογένεια στο εξωτερικό.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

1. Εφημερίδες

Βραδυνή

Έθνος

Εστία

Μακεδονία

Το Βήμα

Τα Νέα

Ταχυδρόμος

Τραπεζική

2. Διαδικτυακές Πηγές

Γιάγκου Α., «Οι Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου», στην ιστοσελίδα της εφημερίδας *Καθημερινή*, 15.3.2015: <https://www.kathimerini.gr/society/807463/oi-symfonies-zyrichis-kai-londinoy/>, ημερομηνία προσπέλασης 11.7.2023.

Κλάψης Α., «Η Χούντα του Ιωαννίδη και η Τουρκία», στην ιστοσελίδα της εφημερίδας *Καθημερινή*, 4.11. 2019: <https://www.kathimerini.gr/society/1050011/i-choynta-toy-ioannidi-kai-i-toyrkia/> ημερομηνία προσπέλασης 18.7.2023.

Κλάψης Α., «Οι πρώτες εκλογές της Μεταπολίτευσης», *Καθημερινή*, 9.6.2020: <https://www.kathimerini.gr/politics/1081717/oi-protos-ekloges-tis-metapoliteysis/>, ημερομηνία προσπέλασης 14.7.2023).

Χατζηβασιλείου Ε., «Ο θάνατος του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου», στην ιστοσελίδα της εφημερίδας *Καθημερινή*, 19.1.2022, διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/world/561671059/o-thanatos-toy-archiepiskopoy-makarioy/>, ημερομηνία προσπέλασης 11.7.2023.

Χρυσοστόμου, Α., «Τα 13 σημεία του Μακαρίου», στην ιστοσελίδα της εφημερίδας *Καθημερινή*, 15.5.2016: <https://www.kathimerini.gr/world/859860/ta-13-simeia-toy-makarioy/> ημερομηνία προσπέλασης 18.7.2023.

B. Βιβλιογραφία

Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974) όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μτφρ. Βενετία Σταυροπούλου, Αθήνα 1983.

Αλικανιώτης Δ. (επιμ.), *Κείμενα Π. Κανελλόπουλου. Από τον αγώνα του εναντίον της δικτατορίας 1967-1974*, Αθήνα 1987.

Αμπατζή Ε. (επιμ.), *Οι Αχαιοί Πρωθυπουργοί. Γεώργιος Παπανδρέου (1888-1968)*, Αθήνα 2008.

Αμπατζή Ε. (επιμ.), *Οι Αχαιοί Πρωθυπουργοί. Παναγιώτης Κανελλόπουλος (1902-1986)*, Αθήνα 2008.

Αναστασιάδης, *Σύγχρονη ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία (1940-1986)*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1998.

Αργυρόπουλος Χρ. Δ., «Δίκες και βασανιστήρια στη διάρκεια της δικτατορίας» στο Π. Σούρλας (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου: Η δικτατορία των συνταγματαρχών & η αποκατάσταση της δημοκρατίας*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2016, σ. 423-428.

Βερέμης-Ιωάννης Κολιόπουλος, *Νεότερη Ελλάδα. Μια ιστορία από το 1821*, Αθήνα 2013.

Βλαχόπουλος, «Τα Συνταγματικά Κείμενα της Δικτατορίας (1968, 1973)», στο Σπ. Βλαχόπουλος, Δ. Καιρίδης και Αντώνης Κλάψης (επιμ.), *Η δικτατορία των Συνταγματαρχών. Ανατομία μιας Επταετίας*, Πατάκης, Αθήνα, 2019.

Βλάχου Ε., *Πενήντα και Κάτι*, Αθήνα 1992.

Γεωργής Γ., «Γιώργος Σεφέρης: Η κορυφαία πνευματική αντίσταση στο δικτατορικό καθεστώς», στο Σπ. Βλαχόπουλος, Δ. Καιρίδης και Αντώνης Κλάψης (επιμ.), *Η δικτατορία των Συνταγματαρχών. Ανατομία μιας Επταετίας*, Πατάκης, Αθήνα, 2019.

Clogg R., *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας (1770-2013)*, μετ. Παπαδάκη Λυδία-Μαυρομάτη Μαρία-Δρεπανιώτης Παναγιώτης, Αθήνα 2015.

Δαφέρμος Ολ., *Το Αυτόνομο Αντιδικτατορικό Φοιτητικό Κίνημα (1972-1973) και οι σχέσεις του με τις Αντιδικτατορικές Δυνάμεις*, Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1992.

Ζίγδης Ι., *Προτίμηση στη φυλακή*, Αθήνα 1977.

Καζάκος Π., *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. οικονομία και οικονομική πολιτική στην μεταπολεμική Ελλάδα (1944-2010)*, Πατάκης, Αθήνα, 2001.

Κανελλόπουλος Π., *Η ζωή μου*, Αθήνα 1985.

Καραπάνου Α., «η δημοκρατία δικαίω ουδέποτε κατελύθη». *Η Αποκατάσταση της δημοκρατίας. 40 χρόνια*, Αθήνα 2014.

Κοκκέβης Α., *Μισός αιώνας πολιτικής δράσης*, Αθήνα, 1997.

Κορνέτης Κ., *Τα παιδιά της δικτατορίας*, Αθήνα 2015.

Κουλουμπής, ...71....74: *Σημειώσεις ενός πανεπιστημιακού*, Αθήνα 2002.

Κουράκης Ν., «Βία και Δημοκρατία. Η πνευματική παρακαταθήκη του Παναγιώτη Κανελλόπουλου», *Foreign Affairs*, Ιούλιος 2012, σ. 86-97.

Μακρυδημήτρης Α. (επιμ.), *Πρόεδροι της Βουλής, Γερουσίας & Εθνοσυνελεύσεων, 1821-2008*, Αθήνα 2009.

Μαραγκού, «Η Ελληνική Υπόθεση στο Συμβούλιο της Ευρώπης: Αγνωστες πτυχές από τον θρίαμβο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων», στο Σπ. Βλαχόπουλος, Δ. Καιρίδης και Αντώνης Κλάψης (επιμ.), *Η δικτατορία των Συνταγματαρχών. Ανατομία μιας Επταετίας*, Πατάκης, Αθήνα, 2019, σ. 277-302.

Μαρκεζίνης Σπ., *Αναμνήσεις 1972-1974*, Αθήνα 1979.

Μελετόπουλος Μ., *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών*, Παπαζήσης, Αθήνα 1996.

Μπρατάκος Α., *Η ιστορία της Νέας Δημοκρατίας*, Αθήνα 2002.

Παπαδημητρίου Δ., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων*, Αθήνα 2001.

Παπαδημητρίου Δ., «Ο Αθηναϊκός Τύπος στον 20ό αιώνα: Συνέχεις και νέες τάσεις, 1922-1974», στο Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002, *Ο ελληνικός Τύπος. 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 2005, σ. 71-80.

Παπανδρέου Α., *Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα*, τ. Β', Αθήνα 2006.

Παπαχελάς Α., *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας. Ο αμερικανικός παράγων 1947-1967*, Αθήνα 2017.

Ραϊτσίνης Χ. Δ., *Παράνομος Τύπος, λογοκρισία και προπαγάνδα κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών*, Διδακτορική Διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 2016.

Ρενιέρης Α., *Η δίκη του χούντας. 25 καταθέσεις που έκαψαν τους δικτάτορες*, Αθήνα 2008.

Ριζάς Σ., «Πολιτική Ιστορία. Η δικτατορία 1967-1974», στην: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα 2003.

Ριζάς Σ. – Στεφανίδης Ι., *Το Κυπριακό Ζήτημα*, στο Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 9., Αθήνα 2003.

Ριζάς Σ., *Η Ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο, κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Αθήνα 2008.

Ριζάς Σ., «Ελληνοτουρκικές σχέσεις και Μεταπολίτευση», στο Β. Καραμανωλάκης-Η. Νικολακόπουλος-Τ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.) *Η Μεταπολίτευση 1974-75: στιγμές μιας μετάβασης*, Αθήνα 2016.

Σακελλαρόπουλος Σπύρος, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος : 1949-1967 : το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τα δικτατορία*, Λιβάνης, Αθήνα 1998.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1945-1981*, τ.Β., Εστία, Αθήνα 2002.

Σβολόπουλος Κ., *Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1830-1981*, Εστία, Αθήνα, 2014.

Τζερμιάς Π., «Η Κυπριακή Δημοκρατία: από τις Συμφωνίες της Ζυρίχης και του Λονδίνου ως και την τουρκική εισβολή (1959-1974)», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ΄, Αθήνα 2000, σ. 474-489.

Young W.John, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου, 1945-1991*, Πατάκης, Αθήνα 2014.

Φλώρος Γ., *Αντιστασιακές οργανώσεις στη δικτατορία. Στοιχεία για την εμφάνιση, τη δράση και την πορεία τους*, Αθήνα 1998.

Vitti M., *Η Γενιά του Τριάντα. Ιδεολογία και μορφή, Με μια νέα εισαγωγή*, Ερμής, Αθήνα, 2006.

Υφαντόπουλος Α., *Η κομμουνιστική ανανέωση και το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα (1972-1973). Η διαχείριση της μνήμης*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2010.

Χατζηαντωνίου, *Κύπρος 1954 -1974. Από το έπος στην Τραγωδία*, Αθήνα, 2007.

Χατζηβασιλείου, *Το Γεωπολιτικό περιβάλλον του Κυπριακού και η Ελληνική εξωτερική πολιτική στη δεκαετία του 1950*, Αθήνα 1988.

Χατζηβασιλείου Ε., «Από τη θέσπιση του Συντάγματος στις εκλογές του 1977» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ', Αθήνα 2000, σ. 294-317.

Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των Κόσμων, η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967*, Αθήνα 2008.

Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός: το ριζοσπαστικό ρεύμα (1932-1979)*, Αθήνα 2011.

Χατζηβασιλείου, «Οι ελληνικές κυβερνήσεις και το Κυπριακό, 1970-1979» στο Π. Παπαπολυβίου (επιμ.) *Ιστορία της Κυπριακής Δημοκρατίας (1960-2010)*, Λευκωσία 2011, σ. 187-206.

Χατζηβασιλείου Ε., «Απαρχές και χαρακτήρας της δικτατορίας των συνταγματαρχών: μια επανεκτίμηση», στο Π. Σούρλας (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου: Η δικτατορία των συνταγματαρχών & η αποκατάσταση της δημοκρατίας*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2016.

Ψυρούκης Ν., *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας, 1940-1974*, τ.Δ', Αθήνα 2011.

Παράρτημα

Εικόνα 1: Ο Γεώργιος Μαύρος και ο Δημήτριος Παπασπύρου έξω από το στρατοδικείο στη δίκη της Δημοκρατικής Άμυνας. (ΕΛΙΑ, 1970, Γενικό Αρχείο, Δικτατορία 1967-1974, Κωδικός τεκμηρίου 6Κ31.095).

Περίληψη

Πέραν από τις αντιστασιακές οργανώσεις που έδρασαν στο εσωτερικό της Ελλάδας αλλά και στο εξωτερικό ενάντια στο στρατιωτικό καθεστώς που κατέλυσε τη δημοκρατία το διάστημα 1967-1974, υπήρξαν πολιτικοί που με συντονισμένες ενέργειες έδιναν τον παλμό της αντιστασιακής δράσης. Μεταχειριζόμενοι την προηγούμενη μακρά εμπειρία τους στην πολιτική ως πρώην πρωθυπουργοί, πρώην υπουργοί και πρώην βουλευτές αλλά και το πολιτικό τους εκτόπισμα στο λαό, παρέμειναν φάροι των δημοκρατικών ιδεών και πάλεψαν με τους πραξικοπηματίες τόσο κατά τη διάρκεια της δικτατορίας όσο και με την αποκατάσταση της δημοκρατίας.